

Ivan Josipović

Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23000 Zadar
ijosipov@unizd.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 30. 6. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 20. 10. 2024.
UDK / UDC: 73.033.4:27-789.2(497.58)
DOI: 10.15291/ars.4631

Benediktinci i predromanička skulptura sjeverne i srednje Dalmacije

The Benedictines and Pre-Romanesque Sculpture in Northern and Central Dalmatia

SAŽETAK

U radu se nastoji istaknuti uloga benediktinskog reda kao jednoga od ključnih faktora u nastanku i širenju predromaničke skulpture na istočnoj obali Jadrana. Posebno se naglašava važnost zadarskih benediktinaca kao naručitelja nekih od najreprezentativnijih reljefa predromaničkog stila u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj baštini, zatim njihov utjecaj na formiranje i disperziju likovnog ukusa u širem zaleđu grada Zadra, ali i sjeverne i srednje Dalmacije općenito, dakle i na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine 9. stoljeća. Štoviše, obradom nekih tek nedavno objavljenih, a u široj javnosti još uvijek gotovo nepoznatih predromaničkih reljefa, koji potječu iz crkve Sv. Krševana i Sv. Marije Male, možda se mogu uspostaviti i nešto čvršće indicije o ranijoj prisutnosti benediktinskog reda u Zadru. Naime, rani predromanički reljefi koji su pronađeni u dvjema važnim benediktinskim crkvama u gradu, govore u prilog zaključku da su zadarski benediktinci morali djelovati u Zadru najkasnije od zadnje četvrtine 8. stoljeća, bez obzira na to što je njihova prisutnost u tom gradu u povijesnim izvorima indirektno posvjedočena tek početkom 10. stoljeća.

Ključne riječi: benediktinci, predromanička skulptura, sjeverna i srednja Dalmacija, Kneževina Hrvatska, Zadar, 8. i 9. stoljeće

ABSTRACT

The paper explores the role of the Benedictine order as a key factor in the emergence and dissemination of pre-Romanesque sculpture in the Eastern Adriatic. Emphasis is placed on the Benedictines of Zadar as commissioners of some of the most notable pre-Romanesque reliefs in Croatian early medieval heritage. Their influence extended to shaping artistic tastes in the wider hinterland of Zadar and across northern and central Dalmatia in general, including the territory of the early medieval Duchy of Croatia during the 9th century. Recently published pre-Romanesque reliefs from the churches of St Chrysogonus and St Mary Minor, still largely unknown to the wider public, provide crucial evidence of the earlier presence of the Benedictine order in Zadar than previously assumed. The early pre-Romanesque reliefs uncovered in these two important Benedictine churches suggest that the order was active in Zadar from the last quarter of the 8th century at the latest, although their presence in the city is indirectly attested in historical sources only from the early 10th century.

Keywords: Benedictines, pre-Romanesque sculpture, northern and central Dalmatia, Duchy of Croatia, Zadar, 8th and 9th centuries

Predromanička skulptura sjeverne i srednje Dalmacije koja se s više ili manje sigurnosti može povezati s pripadnicima benediktinskog reda ili njihovim samostanima na istočnoj obali Jadrana i do sada je imala važno mjesto u kulturno-povijesnoj baštini hrvatskoga ranog srednjovjekovlja.¹ Neovisno o tome kada su pojedini od tih samostana uistinu prihvatili Pravilo sv. Benedikta, važna uloga benediktinskih misionara može se nazrijeti već tijekom 9. stoljeća, a možda i nešto prije. Naime, kako je poodavno ustvrdio Ivan Ostojić u svojoj kapitalnoj knjizi o benediktincima u Hrvatskoj, već je u vrijeme Karla Velikoga, nakon što je taj franački vladar pokorio Langobarde 774. godine, „rimska crkva preko franačke vlasti na području bivšega ravenkog egzarhata stala napuštati napuštene bizantske manastire latinskim monasima i urgirati širenje monaške regule sv. Benedikta”, ali, nažalost, kako odmah nadodaje, „u mračnim obrisima ondašnjih političkih i crkvenih prilika (VIII. stoljeće) ne razabiremo ni kako ni kojom se brzinom vršila ta izmjena”.² Takva su se stajališta u našoj znanosti održala sve do danas, pa je tako, primjerice, u jednome recentnijem sinteznom radu o Crkvi i vjerskom životu tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja u hrvatskim zemljama također istaknuto da je za razvoj specifičnoga benediktinskog redovništva u tadašnjoj zapadnoj Europi bila „ključna uspostava karolinške države i uvođenje kao obvezatnog Pravila sv. Benedikta za sve samostane na području Franačkog Carstva”, pa je u skladu s tim iznesena i tvrdnja da je „nazočnost prvih zajednica monaha na području Hrvatske kneževine zabilježena (...) sredinom 9. st., iako nema sumnje da ih je bilo i ranije”.³

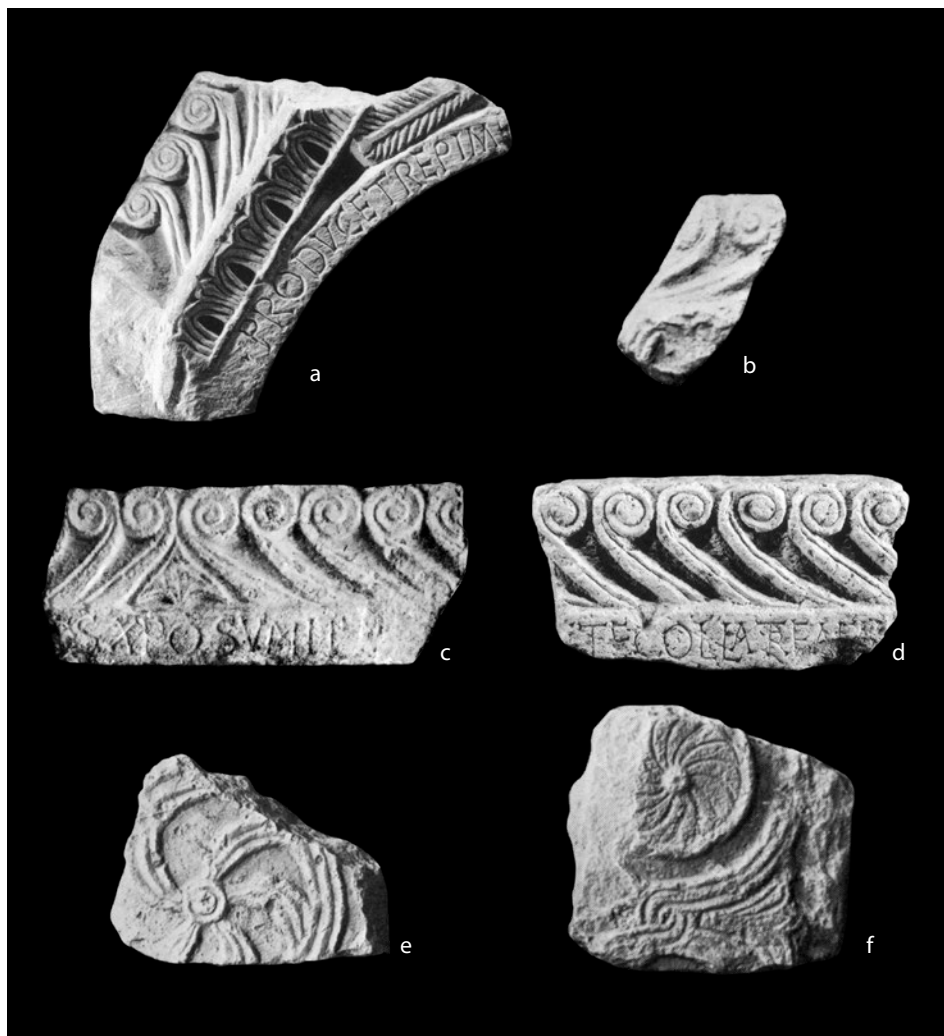
I doista, bez obzira na to što prve pouzdane podatke o djelovanju pojedinih benediktinskih samostana na hrvatskoj obali Jadrana imamo tek od sredine 10. stoljeća, poput dokumentiranog spomena zadarskog samostana Sv. Krševana koji je obnovljen ili preuređen oko 986. godine,⁴ još od sredine 9. stoljeća, tj. od vremena vladavine kneza Trpimira [oko 840. – 864. (?)], nalazimo indirektnu potvrdu o prisutnosti benediktinaca u našim krajevima, kao i o postojanju tzv. „vladarskih samostana” na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, počevši od onoga na lokalitetu Rižinice u Rupotini (Rupotinama) kod Solina, preko Sv. Ambrozija u Ninu i Sv. Martina u Lepurima kraj Benkovca, pa sve do samostana Sv. Bartolomeja na Kapitolu kod Knina.⁵ Čak i onda kada u diplomatskim povijesnim vrelima nema potvrde o djelovanju benediktinaca i postojanju njihovih samostana u našim krajevima, o njihovoj prisutnosti na posredan način svjedoče ostatci predromaničkih reljefa, točnije posvetni epigrafički tekstovi koji spominju imena nekih germanskih misionara koji su obnašali dužnost opata, a koja su bila uklesavana na specifične dijelove liturgijskih instalacija i arhitektonske skulpture sakralnih građevina na više lokaliteta u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, dakle na teritoriju hrvatske kneževine 9. stoljeća.

U pogledu Rižinica kod Solina (ili podno Klisa), i najnovija istraživanja na tom lokalitetu, kako ističe Trpimir Vedriš, „povećala su nedoumice stručnjaka oko funkcija tamošnjega arhitektonskog sklopa”,⁶ ali je unisono stajalište hrvatske historiografije da samostan spomenut u čuvenoj Trpimirovoj darovnici ipak treba smjestiti na tu lokaciju. Prema takvoj interpretaciji, drži se da je stariji ranokršćanski kompleks na Rižinicama preuređen u vrijeme Trpimirove vladavine Hrvatskom. U prilog takvu tumačenju ide i činjenica da je 1891. godine na tom lokalitetu pronađen ulomak zabata oltarne ograde s imenom kneza Trpimira (*pro dvce Trepimero...*) (sl. 1a), zatim i respektabilan broj ulomaka ostalih predromaničkih reljefa 9. stoljeća (sl. 1b-f), kao i to da, prema mišljenju Jerolima Bernardija, splitskog kanonika iz 18. stoljeća, koje je prenio Farlati, taj vladarski samostan treba pozicionirati između Solina i Klisa.⁷ Ipak, iznesena interpretacija nije neosporna povijesna činjenica, kao što nije neosporno ni da je uistinu bila riječ o benediktincima, jer u Trpimirovoj darovnici tek stoji da je taj hrvatski knez „nakon savjetovanja sa svim županima sagradio samostan i u nj doveo čete braće (*construxi monasterium ibique cateruas fratrum adhibui*)”, ali nije precizirano o kojim je monasima riječ, niti gdje se navedeni samostan točno nalazio.⁸

1.

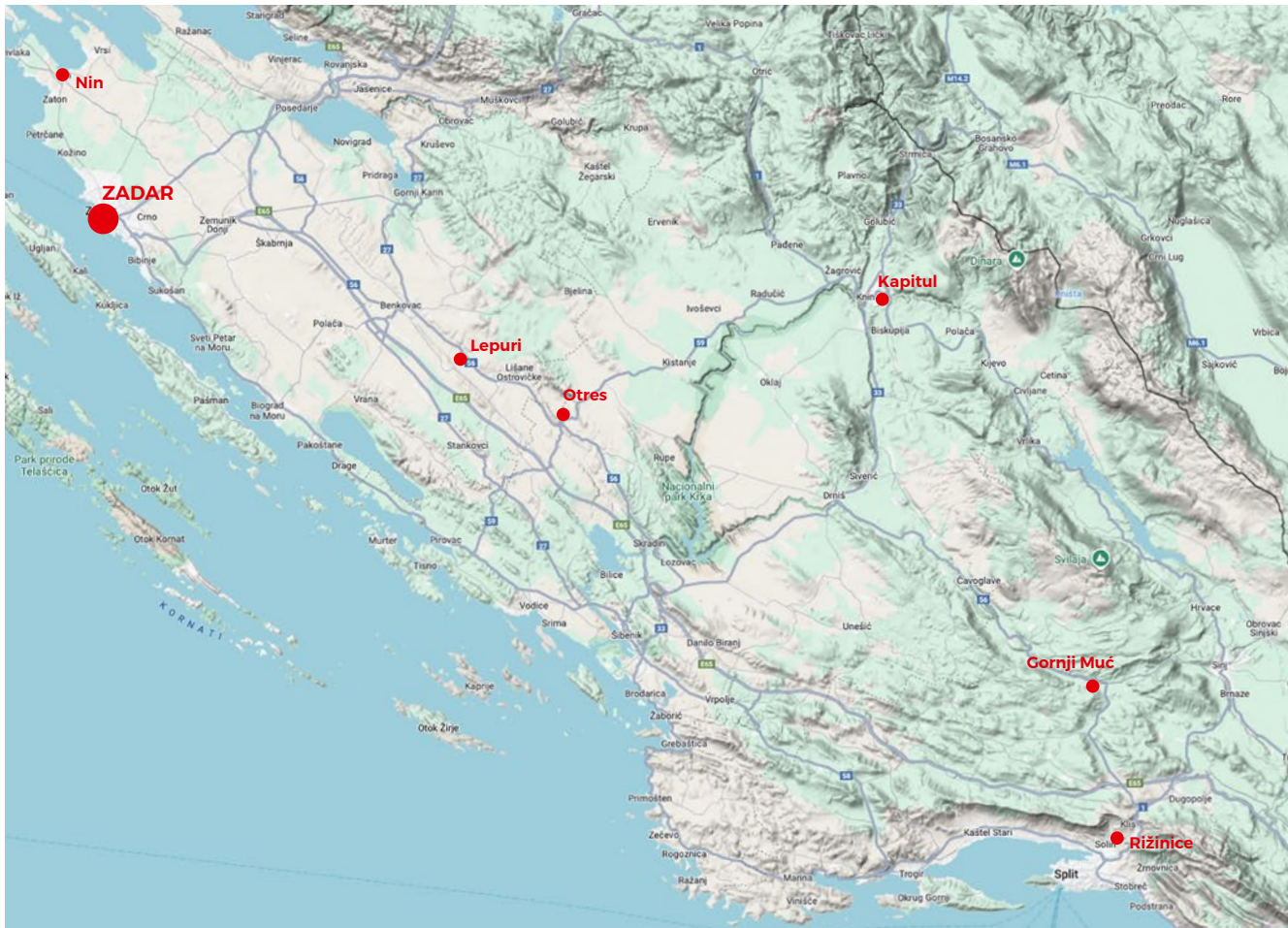
Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, ulomci reljefa s lokaliteta Rižinice u Rupotini (Rupotinama) kod Solina, 2. ili 3. četvrtina 9. stoljeća (izvor: Starohrvatski Solin /bilj. 7/, 117, 172, sl. 28, T. VII; VEDRANA DELONGA /bilj. 9/, T. XLIII, 94, 96; prema ideji autora izradio: M. Košta)

Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Trpimir, relief fragments discovered at Rižinice site in Rupotina (Rupotine) near Solin, 2nd or 3rd quarter of the 9th century

Slična je situacija i s vladarskim benediktinskim samostanom (*monasterium regale*) Sv. Bartolomeja na lokalitetu Kapitul kod Knina, čiji su opati zabilježeni u kraljevskim ispravama iz vremena Petra Krešimira IV. i Zvonimira, a podatci koji se iz njih crpe svjedoče o važnoj ulozi koju je taj samostan imao u političkom životu Hrvatske u drugoj polovini 11. stoljeća.⁹ O njegovu eventualnom ranijem osnutku možda svjedoče ulomci predromaničkih reljefa koji se mogu datirati u sredinu 9. stoljeća, tj. u Trpimirovo vrijeme,¹⁰ dok je spomen nekoga neznanog opata donatora zabilježen u uklesanom natpisu na sačuvanom dijelu kamenog zdenca iz samostanske crkve (*...cvs abbas fieri... // ...orete pro me...*), ali je taj ulomak potpuno bez ukrasa, pa je datiran u duži vremenski period od 9. do 11. stoljeća.¹¹ Ipak, stavljanjem tog samostana u korelaciju s Rižinicama, pretpostavlja se da je „osnovan oko sredine 9. st. za vladanja Trpimira, u vrijeme širenja benediktinskog reda na prostora hrvatske kneževine”.¹²

Osim pretpostavljenoga vladarskog samostana u Rižinicama, kao i onoga pouzdanoga na kninskom Kapitolu, u vezu s benediktincima mogu se dovesti i važne ranokršćanske i/ili predromaničke crkve i samostani na širem zadarskom području, poput onih u Ninu, Lepurima ili Otresu kraj Bribira (sl. 2), jer su nam se sretnim slučajem na ulomcima predromaničkih reljefa i arhitektonske skulpture s tih lokaliteta uspjele sačuvati epigrafičke potvrde o postojanju pojedinih opata tipičnoga ger-

2.
Geografska karta sjeverne i dijela srednje Dalmacije s označenim položajima važnih ranokršćanskih i/ili predromaničkih crkava i samostana koji se već u 9. stoljeću mogu dovesti u vezu s benediktincima (na podlozi *Google Mapsa* prema ideji autora izradio: M. Košta)

Map of northern and partly central Dalmatia with marked locations of important early Christian and/or pre-Romanesque churches and monasteries associated with the Benedictines already in the 9th century

manskog imena (npr. *Teudebertus abbas*) ili pak specifičnih crkvenih titulara (primjerice *Sanctus Grisogonus*) koji se mogu povezati jedino s djelovanjem toga najstarijeg samostanskog reda zapadne Crkve i u zaleđu istočne jadranske obale. Naime, na tim trima lokalitetima utvrđeno je djelovanje iste klesarske produkcije koja je, po svemu sudeći, bila povezana s benediktincima, što se da zaključiti po čestim spominjanjima opatâ, ali i samoga kneza Branimira, u epigrafičkim tekstovima s njezinih reljefa, pa je u znanstvenoj literaturi prigodno i nazvana *Benediktinskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira*.¹³

Dok je u posvetnom natpisu s dvaju arhitrava oltarne ograde iz Nina (sl. 3), produktu navedene klesarske produkcije, uz ime kneza Branimira (*Temporibus domino Brannimero dux Slcauorum...*), uklesano i ime opata Teudeberta (*...ego Teudebertus abbas pro remedio anime mee fieri rogavi...*),¹⁴ na lokalitetu Sv. Martin u Lepurima kod Benkovca pronađena su čak tri ulomka liturgijskih instalacija i arhitektonske skulpture crkve (arhitrav oltarne ograde, ulomak oltarne menze i okvir vrata) sa sačuvanim dijelovima natpisa koji spominju opate kao pokretače određenih zahvata (sl. 4).¹⁵ Od tih lepurskih spomenika posebno su zanimljivi ulomci vrata lepurske crkve koja su nastala prenamjenom antičkog sarkofaga (sl. 4c). Iz njihova uklesanog natpisa može se sa sigurnošću iščitati ime kneza Branimira, kao i ime opata Teudeberta (*Temporibus Branimiro dux ego Teodebertus abbas fecit...*), očito one iste osobe koja je spomenuta i na arhitravu iz Nina. Takvo iščitavanje posvetnog natpisa, koje je dosad višekратно ponuđeno u recentnijoj znanstvenoj literaturi, još više dobiva

3.

Arhitravi *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* iz Nina, zadnja četvrtina 9. stoljeća (foto: Z. Alajbeg; izvor: VEDRANA DELONGA /bilj. 9/, T. LXVIII, 174; prema ideji autora izradio: M. Košta)

Architraves by the *Benedictine Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir*, Nin, last quarter of the 9th century

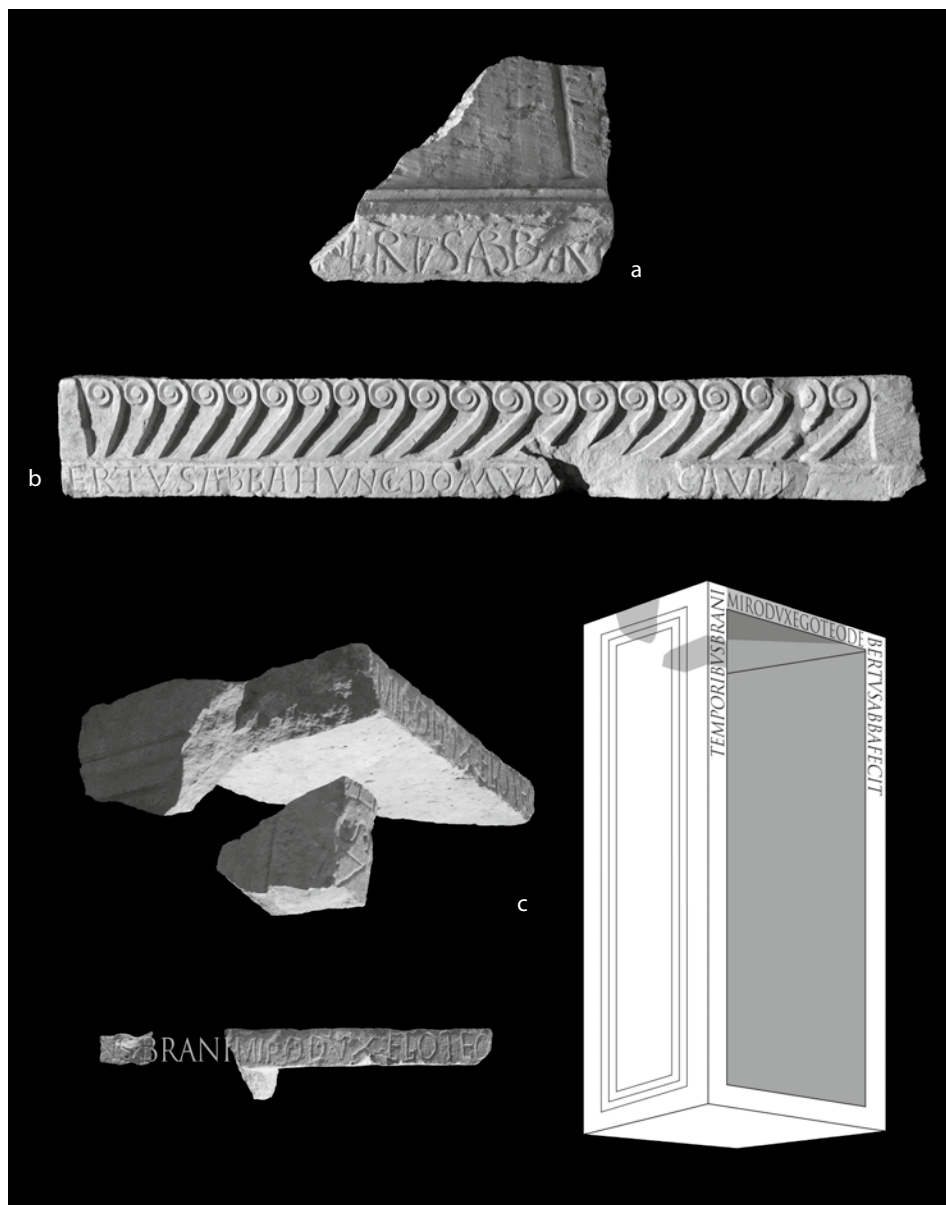

na uvjerljivosti ako se na umu ima činjenica da posvetni natpis s okvira vrata crkve u Lepurima zapravo predstavlja skraćenu ili, bolje reći, jezgrovitije sročenu inačicu natpisa uklesanog na navedenim ninskim arhitravima, a oba ta epigrafička teksta, posve uobičajeno za to vrijeme, znatno odstupaju i od pravila klasičnog latiniteta.¹⁶ Također, kad je već riječ o Lepurima, treba istaknuti da je uz crkvu Sv. Martina pronađeno i dosta primjeraka nešto ranijih predromaničkih reljefa koji su atribuirani *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* (ulomci plutejā, pilastara te zabata i arhitrava oltarne ograde, ali i šesterostranog ciborija) (sl. 5),¹⁷ što je poveznica s ulomcima iste klesarske produkcije koji su pronađeni u Rižinicama kraj Solina, a među kojima se ističe čuvena lijeva stopa zabata sa sačuvanim dijelom posvetnog natpisa *PRO DVCE TREPIME[ro...]* (sl. 1a).¹⁸ Kako se taj lokalitet u hrvatskoj historiografiji dovodi u vezu s prvim benediktincima koji su, makar i implicitno, zasvjedočeni na istočnoj obali Jadrana, možda se angažman iste klesarske produkcije i u Lepurima, može dovesti u vezu s djelovanjem redovnika Sv. Benedikta, tim više što je njihova prisutnost u nešto kasnijem Branimirovu vremenu na tom lokalitetu višekratno epigrafički potvrđena.

S druge strane, zbog prethodno navedenih epigrafičkih svjedočanstava s ninskih reljefa iz Branimirova doba, koji su u novije vrijeme dodatno osnaženi lepurskim analogijama, drži se da je na mjestu antičkog hrama u Ninu, uz pretpostavljenu rano srednjovjekovnu crkvu koja je najvjerojatnije bila posvećena sv. Mihovilu, izvorno bio smješten muški benediktinski samostan Sv. Ambrozija koji je morao biti utemeljen tijekom 9. stoljeća, i to najkasnije u doba kneza Branimira. Naime, iako je taj samostan u pisanim vrelima spomenut tek 941. godine,¹⁹ očito je da je epigrafički zasvjedočeni opat Teudebert bio njegov poglavar u vrijeme Branimirove vladavine Kneževinom Hrvatskom, dakle u zadnjoj četvrtini 9. stoljeća.²⁰ Također, uz već spomenute arhitrave oltarne ograde iz Nina, treba istaknuti da je u tom gradiću pronađeno još nekoliko predromaničkih reljefa od kojih se jedan s oprezom može atribuirati *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* (ulomak arhitrava oltarne ograde) (sl. 6a), a ostali, sa sigurnošću, objema klesarskim produkcijama iz vremena kneza Branimira (više ulomaka plutejā oltarne ograde) (sl. 6b-e).²¹ U slučaju pak crkve Sv. Martina u Lepurima opet se, na temelju višekratnog spominjanja opata Teudeberta, a možda i nekih drugih osoba koje su također obnašale opatsku dužnost, pretpostavlja da je riječ o benediktinskom samostanu ili pak područnom cenobiju, tj. redovničkoj *celli* koja je najvjerojatnije bila povezana s ninskim benediktinskim samostanom Sv. Ambrozija.²² Kako je u slučaju navedenoga lepurskog lokaliteta riječ o kasnoantičkome sakralnom kompleksu koji je u dva navrata nadograđivan i obnavljan tijekom 9. stoljeća, i to u vrijeme vladavine hrvatskih knezova Trpimira

4.
Ulomci predromaničkih
liturgijskih instalacija i
arhitektonske dekoracije s
lokaliteta Sv. Martin u Lepurima
kraj Benkovca sa sačuvanim
dijelovima posvetnih natpisa
koji spominju opate, zadnja
četvrtina 9. stoljeća (foto:
Z. Alajbeg; prema ideji autora
izradio: M. Košta)

Fragments of pre-Romanesque
liturgical furnishings and
architectural decorations from St
Martin in Lepuri near Benkovac,
including parts of dedicatory
inscriptions mentioning abbots,
last quarter of the 9th century

[oko 840. – 864. (?)] i Branimira (879. – 892.), početak djelovanja benediktinskog samostana ili pak područnog cenobija uz ranokršćansku crkvu Sv. Martina može se smjestiti najranije u drugu četvrtinu 9. stoljeća.

S ulomaka rekonstruirane trabeacije oltarne ograde sa središnjim zabatom, nađenih na lokalitetu Otres,²³ inače smještenom u polju između Ostrovice i Bribira na samom istočnom rubu Ravnih kotara, može se iščitati posvetni natpis u kojem je, uz kneza Branimira, spomenut i jedan svjetovni velikodostojnik (sl. 7). Naime, iz fragmentarno sačuvanih dijelova posvetnog natpisa da se razabradi sljedeći sadržaj: + IN N(omine) D(omi)NI TE(m)POR[e] DOMNO [Br]ANNI[mero] DVCI EGO C[ede]DRA[go] [ad ho]NORE(m) BEATI PETRI ET S(an)C(ta)E MARIE S(an)C(t)I GEORGII S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I MARTINI S(an)C(t)I GRISOGONI S(an)C(ta)E CRVCIS.²⁴ Nedavno sam upozorio na to da bi u imenu donatora u formulaciji navedenog kao C[ede]DRA[go], umjesto dosad s oprezom predlaganog Zdedraga, trebalo prepoznati Želidraga (Cellidraga), župana mačonošu supruge kneza Muncimira (892. – oko 910.),

5.

Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, ulomci liturgijskih instalacija s lokaliteta Sv. Martin u Lepurima kod Benkovca, 2. ili 3. četvrtina 9. stoljeća (foto: Z. Alajbeg; prema ideji autora izradio: M. Košta)

Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Trpimir, fragments of liturgical furnishings from St Martin in Lepuri near Benkovac, 2nd or 3rd quarter of the 9th century

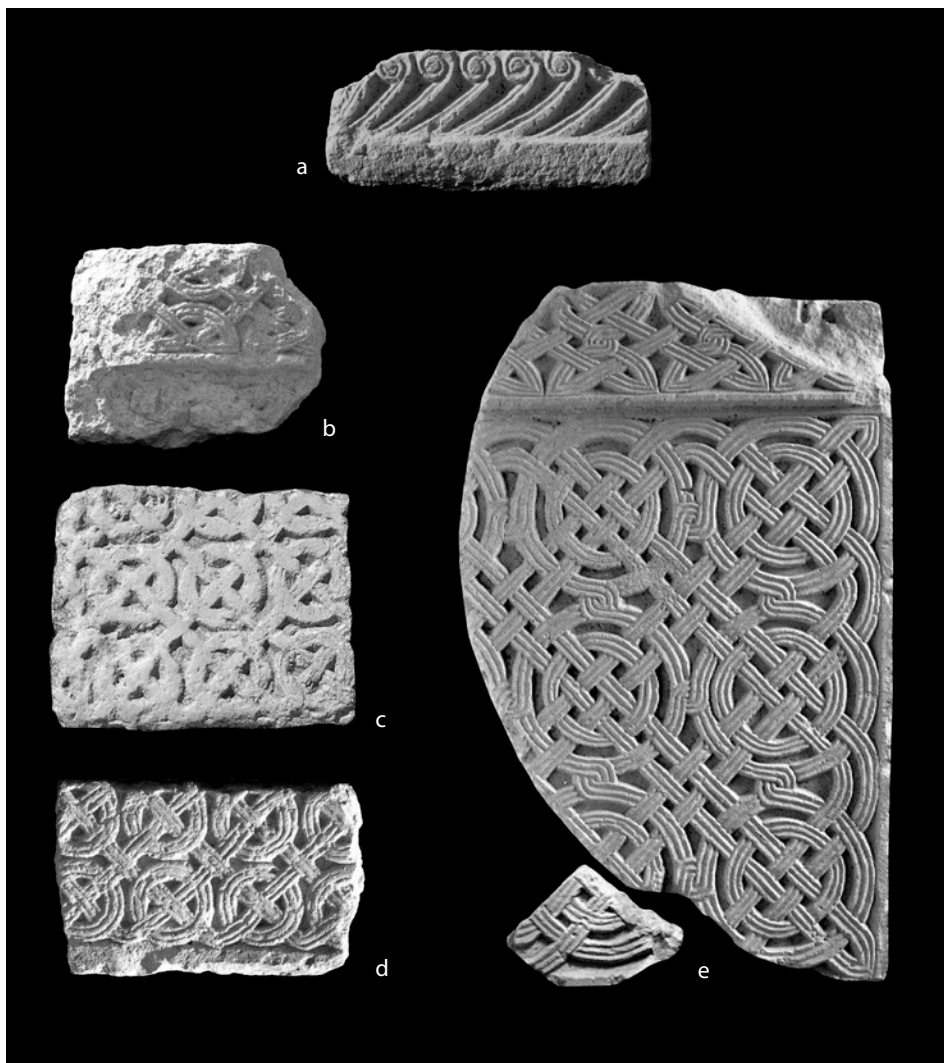

koji je kao jedan od potpisanih svjedoka naveden u povelji toga hrvatskog kneza (a ujedno i Branimirova nasljednika) iz 892. godine.²⁵ Nadalje, kako je u posvetnom natpisu s otreške trabeacije između sedam navedenih titulara spomenut i sv. Krševan, a s obzirom na to da osim u Otresu spomen tog svetca nije zabilježen nigdje drugdje u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Nikola Jakšić je zaključio da posrednika u pojavi štovanja njegova kulta treba prepoznati upravo u benediktinskoj zajednici jer je njoj matična ustanova na istočnoj obali Jadrana bio zadarSKI samostan Sv. Krševana, i to ne samo u Dalmaciji nego i u Hrvatskoj. Također, kako se velik broj lokaliteta na kojima je djelovala radionica koja je izradila trabeaciju oltarne ograde iz crkve u Otresu može dovesti u neposrednu vezu s benediktincima (Zadar, Nin, Lepuri),²⁶ navedeni je autor smatrao opravdanim da je imenuje *Benediktinskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira*, a činjenicu da su njezini reljefi pronađeni i u dalmatinskim gradovima (Zadar, Split) i na području hrvatske kneževine objasnio je upravo internacionalnim obilježjima benediktinaca.²⁷

Dakle, činjenica je da je većina dosad spomenutih, ali i veliki dio ostalih reljefa iz Nina, Otresa i Lepura na temelju sačuvanih posvetnih natpisa pouzdano datirana u vrijeme vladavine kneza Branimira, kao što su i gotovo svi ti ulomci, s iznimkom onih koji su pripadali okviru vrata (sl. 4c) i oltarnoj menzi iz Lepura (sl. 4a) koji nemaju likovnu dekoraciju, ali i lepurskog arhitrava s natpisom ...[Teudeb]ERTUS ABBA(s) HVNC DOMUM [edifi]CAVIT (sl. 4b), po izvedbeno-morfološkim karakteristikama pripisani dvjema klesarskim radionicama – *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira* i *Benediktinskoj klesarskoj radionici* – čije se djelovanje može dovesti u najužu vezu s benediktincima. Štoviše, u Lepurima je utvrđen i angažman obiju klesarskih produkcija iz Branimirova vremena, tj. i već spominjane *Benediktinske klesarske radionice*, i one, u kvalitativnom smislu inferiornije, koja je u literaturi imenovana *Dvorskom klesarskom radionicom*.²⁸ Opusu prvonavedene, kvalitetnije klesarske produkcije pripada i trabeacija oltarne ograde sa središnjim lukom s lepurskoga Sv. Martina (sl. 8), na čijem se posvetnom natpisu spominje neki „izabra-

6.
Ulomci predromaničkih reljefa
iz Nina, sredina i zadnja
četvrtina 9. stoljeća (prema
ideji autora izradio: M. Košta)

Fragments of pre-Romanesque
reliefs from Nin, middle of the
9th century and the last quarter
of the 9th century

ni Ivan” (*Iohannes electus*), zatim vjerojatno i sama Bogorodica (*beata semperque virgo?*),²⁹ a na jednom jako oštećenom ulomku njezina luka sasvim je recentno prepoznato i ime kneza Branimira,³⁰ pa je to njegov drugi identificirani epigrafički spomen na tom lokalitetu (zasad jedini takav slučaj na teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske), u kojem je sam knez vjerojatnije bio naveden kao vladajući monarh prije nego kao donator građevinskog poduhvata.³¹

Osim što je najnovije iščitavanje vladareva, tj. Branimirova imena dodatna potvrda ispravnosti do sada uspostavljenih atribucija određenim klesarskim produkcijama, u tom slučaju *Benediktinskoj klesarskoj radionici*, kao i točnosti uspostavljenih analogija sa srodnom skulpturom s ostalih dalmatinskih lokaliteta, u prvom redu s čuvenim arhitravom iz Muća Gornjeg koji također spominje kneza Branimira (*...Branimiri annorvm Christi sacra de virgine carne vt svmpsit svnt DCCCLXXX et VIII, VIque indictio...*) (sl. 9),³² dodatno je razjašnjena i uloga koju su pripadnici benediktinskog reda imali u nastanku i disperziji predromaničke skulpture na teritoriju tadašnje hrvatske kneževine, tj. na prostoru današnje sjeverne i srednje Dalmacije. Naime, kako je na oštećenom dijelu luka oltarne ograde iz Lepura utvrđeno gotovo identično pisanje Branimirova imena s istovjetnim i profinjenim načinom oblikovanja slova i upotrebe ligatura, abrevijatura i suspenzija kao i na mućkom arhitravu,³³

7.
Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, rekonstruirana trabeacija oltarne ograde sa središnjim zabatom s lokaliteta Otres kraj Bribira (foto: Z. Alajbeg; izvor: VEDRANA DELONGA /bilj. 9/, T. LXXI, 182)

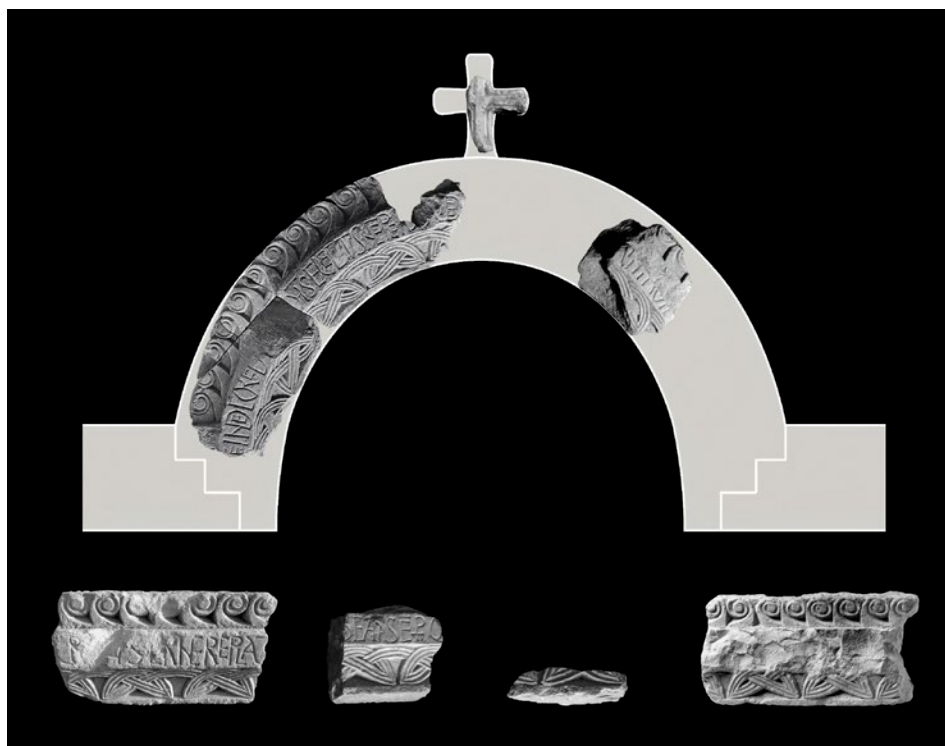
Benedictine Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, reconstruction of an altar railing trabeation with a central gable from Otres site near Bribir

postaje jasno da njihovi naručitelji moraju biti pripadnici uskoga i obrazovanog kruga ljudi koji su imali jasan misionarski zadatak, pa se s pravom može pretpostaviti da je barem jedan dio sofisticiranijih posvetnih natpisa (u koje zasigurno spadaju dva uspoređena primjerka iz Lepura i Muća) prije njihova uklesavanja u kamen osmislila i napisala ista osoba, zacijelo neki benediktinski redovnik koji je svoj angažman u provođenju Pravila sv. Benedikta usmjerio k širenju pismenosti, proučavanju književnosti i usavršavanju kaligrafije, pa je kao takav, uz ostalu subraću, imao i bitnu ulogu u odabiru izvođača pri gradnji, obnovi i opremanju crkvenih zdanja.

Osim što je djelovanje *Benediktinske klesarske radionice* na temelju njezinih izvedbeno-morfoloških osobina prepoznato na velikom broju lokaliteta, ona je u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj kulturno-povijesnoj baštini i jedna od najpreciznije datiranih klesarskih produkcija jer su, osim već spomenutog arhitrava iz Muća, koji

8.
Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, rekonstrukcija luka oltarne ograde i ostali ulomci pripadajućih mu arhitrava iz crkve Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, 879. – 892. godine (foto: Z. Alajbeg; prema ideji autora izradio: M. Košta)

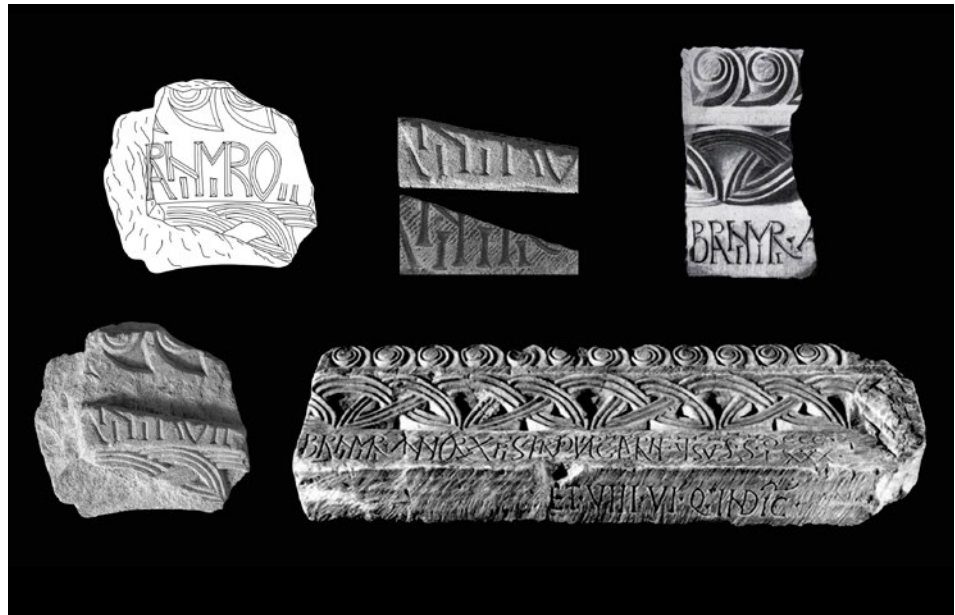
Benedictine Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, reconstruction of an altar railing arch and architrave fragments from St Martin in Lepurima near Benkovac, 879-892

9.

Usporedba – ulomak luka oltarne ograde *Benediktinske klesarske radionice* iz Lepura (879. – 892. godine) i srodni dio arhitrava oltarne ograde iz Muća Gornjega (888. godina) s epigrafičkim spomenima kneza Branimira (foto: Z. Alajbeg; VEDRANA DELONGA /bilj. 9/, T. XLII, 91; IVAN BASIĆ /bilj. 30/, 127–129, sl. 7-9; prema ideji autora izradio M. Košta)

Comparison between a fragment of an altar railing arch by the *Benedictine Stonemason's Workshop* from Lepuri (879-892) and a related part of the altar railing architrave from Muć Gornji (888), with epigraphic mentions of Duke Branimir

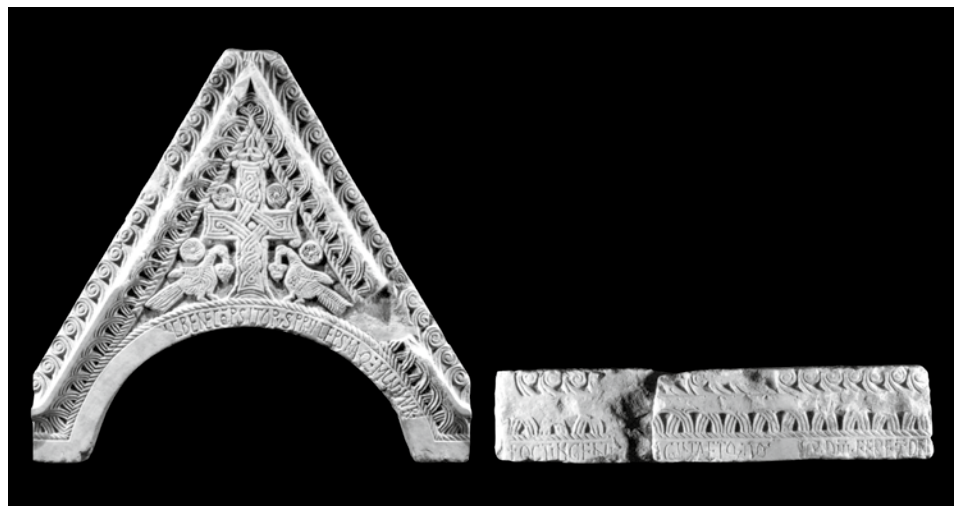

je, osim Branimirovim spomenom, apsolutno datiran i uklesanom godinom 888., kao njezini produkti prepoznati i ulomci trabeacije oltarne ograde koji su otkriveni u Uzdlju kod Knina, na kojima su sačuvani dijelovi posvetnog natpisa koji spominje Branimirova nasljednika na vladarskom prijestolju – kneza Muncimira – i 895. godinu (sl. 10).³⁴ Štoviše, kad se sve izneseno ima na umu, čini se da majstore klesare *Benediktinske klesarske radionice*, kako je u literaturi višekratno istaknuto, uistinu treba prepoznati u benediktincima samima, jer „činjenica da su misionarili u tek pokrštenoj zemlji, u kojoj i nije bilo znatnije klesarske tradicije, sigurno ih je primorala da sami organiziraju atelier u kojem će se klesati crkveni namještaj za čitav niz objekata koje su tada, sami ili uz pomoć lokalnih velikaša, podizali po Hrvatskoj”.³⁵ Ovakve dobro argumentirane pretpostavke, koje su usklađene i s poslovičnim benediktinskim geslom *ora et labora*, mogu se dodatno osnažiti i zapažanjima o povezanosti tog reda s nešto ranijom, ali i istodobnom predromaničkom skulpturom iz Zadra, u kojem se, kao što je već naglašeno, nalazila i matična opatija benediktinskog reda na istočnoj obali Jadrana, pa će o tome više govora biti u nastavku.

10.

Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, dijelovi trabeacije oltarne ograde pronađeni u Uzdlju kraj Knina, 895. godina (foto: Z. Alajbeg; izvor: VEDRANA DELONGA /bilj. 9/, T. LII, 118)

Benedictine Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, parts of the altar railing trabeation from Uzdlje near Knin, 895

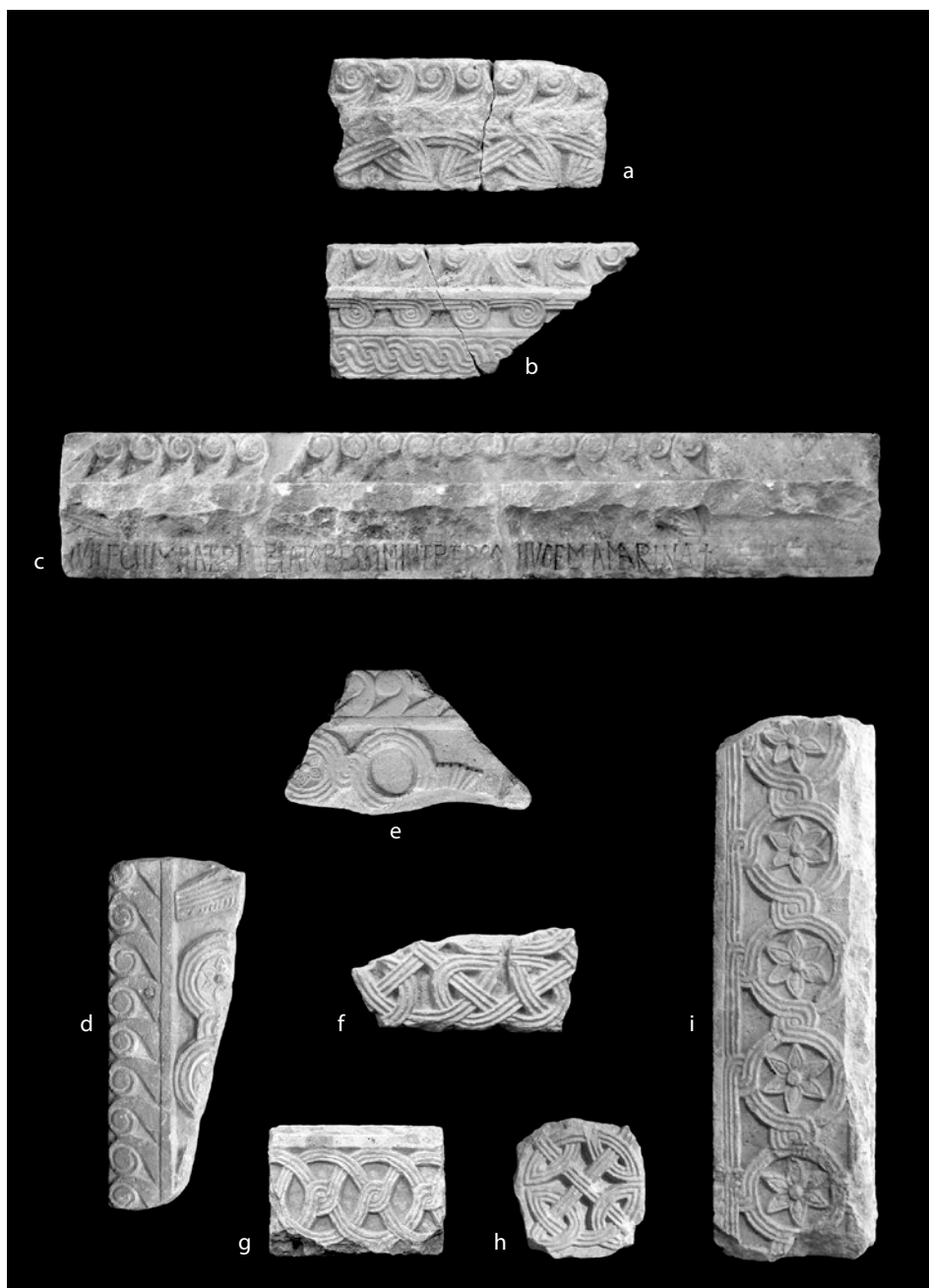

* * *

Ulomci zrele predromaničke skulpture koji su atribuirani *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* sačuvani su i u Zadru, a oni se po mjestu pronalaska s velikom dozom sigurnosti, bez obzira na to što je u gradskoj sredini mogućnost naknadnog seljenja i reupotrebe kamenih reljefa vrlo velika, mogu smatrati klesarijama koje izvorno potječu iz stare crkve Sv. Krševana u tom gradu (sl. 11).³⁶ Uz nekoliko ulomaka pilastara i pluteja oltarne ograde, a možda i arkade ciborija, posebno se ističu dva ulomka arhitrava tipična za *Benediktinsku klesarsku radionicu*, među kojima je posebno zanimljiv onaj sa sačuvanim završetkom donacijskog natpisa koji spominje nekog neznanog Zadrana, čije se ime nažalost nije sačuvalo, zajedno s njegovom suprugom Marinom (sl. 11c).³⁷

11.
Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, ulomci liturgijskih instalacija pronađeni u crkvi Sv. Krševana u Zadru, zadnja četvrtina 9. stoljeća (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Benedictine Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, fragments of liturgical furnishings from St Chrysogonus in Zadar, last quarter of the 9th century

Međutim, u romaničkoj crkvi Sv. Krševana pronađeno je krajem 19. i početkom 20. stoljeća više ulomaka još jedne grupe predromaničkih reljefa, i to dosta ranih, a oni su, isto kao i kasniji reljevi *Benediktinske klesarske radionice*, kao spoliji većinom bili ugrađeni u pločnik ili u južni perimetralni zid te zadarske sakralne građevine. Ti su ulomci, koji pokazuju karakteristike rane predromaničke skulpture (sl. 12), atribuirani klesarskoj produkciji koja je u znanstvenoj literaturi nazvana *Radionicom plutejā zadarske katedrale*,³⁸ a upravo su fragmenti jednoga njezina naknadno reupotrijebljenog pilastra oltarne ograde omogućili i preciznije određivanje vremena njezina djelovanja. Naime, kako je poleđina navedenog pilastra naknadno preklešana u arhitrav s dvozonskom ukrasnom površinom (sl. 13), koja na izvedbenoj razini pokazuje karakteristike još jedne zadarske ranopredromaničke klesarske produkcije angažirane na opremanju stare crkve Sv. Krševana – *Majstora zadarskih ambona*,³⁹ postalo je jasno da između djelovanja tih dvaju klesarskih atelijera postoji određena vremenska distancija. Tako su radovi *Radionice plutejā zadarske katedrale* čvršće datirani oko vremena održavanja Nicejskog koncila 787. godine, dakle u zadnju četvrtinu 8. stoljeća, dok se kao vrijeme djelovanja *Majstora zadarskih ambona* iskristaliziralo prvo desetljeće 9. stoljeća, tj. vjerojatni kratki period franačke vlasti nad Zadrom na samom početku tog stoljeća.⁴⁰ Štoviše, osim već spomenutog arhitrava oltarne ograde, s crkvom Sv. Krševana s pravom su dovedeni u vezu i ulomci jednog prsobrana ambona (sl. 14a),⁴¹ pronađeni kod crkve Sv. Mihovila u Nevidanima na otoku Pašmanu, koja je bila u posjedu zadarske benediktinske opatije Sv. Krševana sve do njezina ukinuća.⁴² Naglašavam da su mi upravo ti dijelovi jedinstvene cjeline prsobrana ambona, kao proizvodi *Majstora zadarskih ambona*, uz još jedan primjerak iste liturgijske funkcije iz zadarske katedrale (sl. 14b), poslužili kao eponimni primjerci za imenovanje te klesarske produkcije prije navedenim nazivom.

Ispostavilo se tako da grupa reljefa *Radionice plutejā zadarske katedrale* (arkada i ploča pokrova ciborija te po dva ulomka plutejā i pilastarā)⁴³ iz crkve Sv. Krševana predstavlja njezinu najstariju skulpturu predromaničkih stilskih osobina datiranu u zadnju četvrtinu 8. stoljeća. Kao i ostale radove navedene klesarske produkcije, i njih

12.
Radionica plutejā zadarske katedrale, ulomci liturgijskih instalacija pronađeni u crkvi Sv. Krševana u Zadru, zadnja četvrtina 8. stoljeća (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Workshop of the Plutei from Zadar Cathedral, fragments of liturgical furnishings from St Chrysogonus in Zadar, last quarter of the 8th century

13.

Ulomci pilastara oltarne ograde koji su naknadno preklešani u arhitrav iz crkve Sv. Krševana u Zadru (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Fragments of altar railing pilasters re-carved into the architrave from St Chrysogonus in Zadar

14.

Majstor zadarskih ambona, ulomci parapeta ambona iz crkve Sv. Krševana pronađeni u Nevidanima (a) i parapet ambona iz zadarske katedrale (b), prvo desetljeće 9. stoljeća (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Master of Zadar Ambons, fragments of the ambon parapet from St Chrysogonus, discovered in Nevidane (a), and the ambon parapet from the Zadar Cathedral (b), first decade of the 9th century

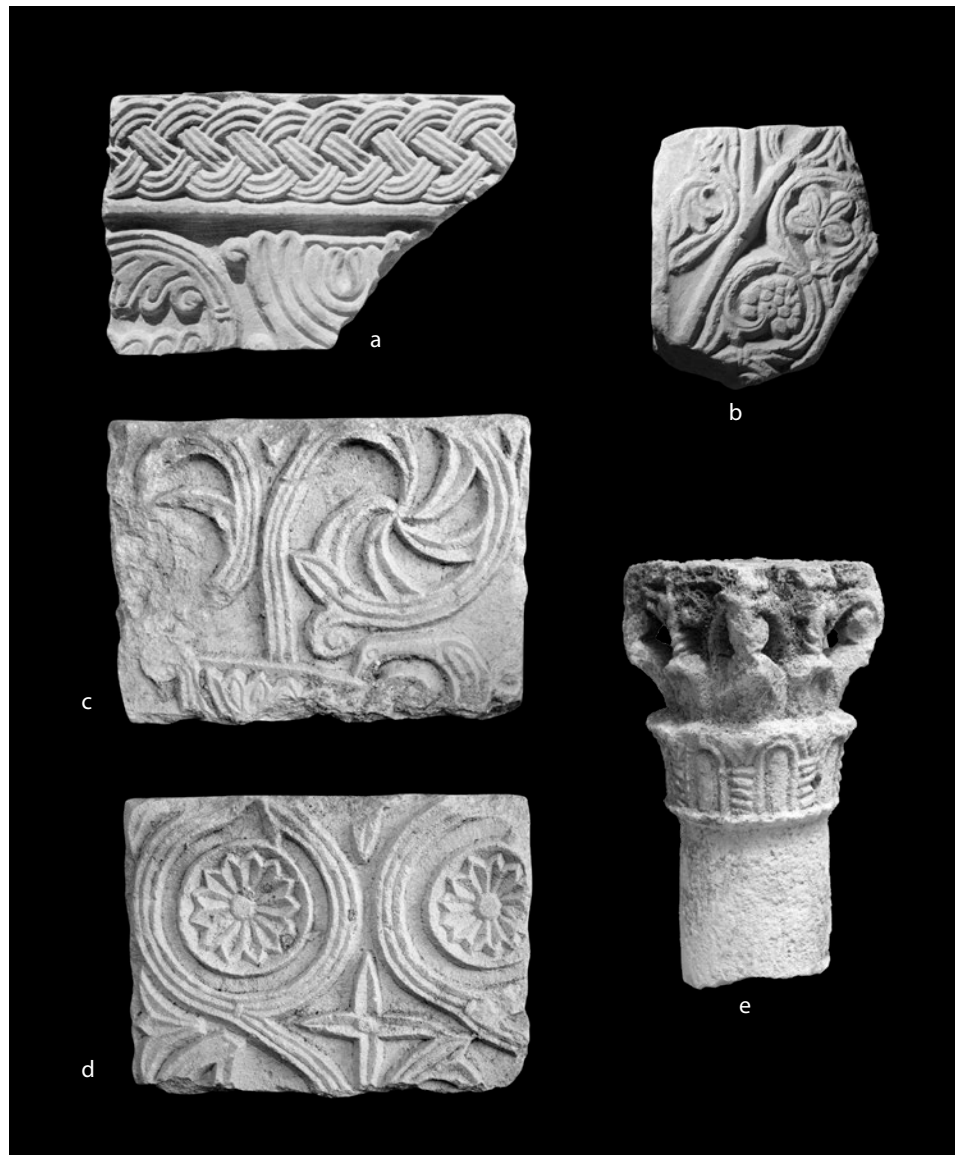
karakterizira vrlo pravilan i uredan način klesanja u nešto višem reljefu, zatim meka modelacija koja na površini rahlo postavljenih motiva ne ostavlja dubok i oštar već blaži i plići urez, dok je određena voluminoznost dekoracije postignuta naglašenim kontrastom između reljefno istaknutih i površinski uglađenih motiva i njihove pozadine koja je u većini slučajeva dosta grubo obrađena.⁴⁴ U ikonografskom smislu njezin repertoar dominantno je ranokršćanske provenijencije, pa joj na plutejima obično nalazimo palmete pod križevima unutar arkada (tzv. „rajski motiv”), zatim tzv. *Korboden*-motiv (motiv „dna pletene košare”), ili pak prikaz kantarosa iz kojega izbija sinusoidna lozica koja se grana na više strana formirajući svojim pružanjem i slijepe ogranke, tj. vitice u obliku do kraja nezatvorenih kružnica ispunjenih nekim specifičnim, uglavnom vegetabilnim motivom.⁴⁵

Zanimljivo je, međutim, da su reljefi identičnih izvedbeno-morfoloških svojstava otkriveni i u ženskom benediktinskom samostanu Sv. Marije u Zadru, i to kao spoliji ugrađeni u njegovu kapitularnu dvoranu. Njih je recentno objavio Pavuša Vežić koji ih nije eksplicitno pripisao navedenoj klesarskoj produkciji, ali je posve jasno

15.
Radionica plutejā zadarske katedrale, ulomci liturgijskih instalacija pronađeni u kapitularnoj dvorani ženskoga benediktinskog samostana Sv. Marije u Zadru, zadnja četvrtina 8. stoljeća (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 46/, 119–121, sl. 12–16; prema ideji autora izradio: M. Košta)

Workshop of the Plutei from Zadar Cathedral, fragments of liturgical furnishings discovered in the capitular hall of the Benedictine nunnery of St Mary in Zadar, last quarter of the 8th century

istaknuo njihove ranosrednjovjekovne ili, preciznije, ranopredromaničke karakteristike.⁴⁶ Tu grupu, po mojem mišljenju, čine ulomak mramornog pluteja koji je, s još nekim stilski identičnim fragmentima, naknadno dospio u oplatu groba opatice Vekenegge iz 1111. godine (sl. 15a),⁴⁷ zatim ulomci arkade jednoga mramornog ciborija (sl. 15b),⁴⁸ dva veća komada jednog ili dvaju različitih pluteja od bijelog vapnenca (sl. 15c-d) te jedan dio stupića s kapitelom na vrhu (sl. 15e).⁴⁹ Stupić s kapitelom izrazito nalikuje na primjerke koje je *Radionica plutejā zadarske katedrale* izradila u Biogradu i Galovcu,⁵⁰ dok mi se dekoracija dvaju ulomaka pluteja (ili plutejā) čini vrlo važnom, pa ću je i detaljnije opisati. Na prvom je primjerku (sl. 15c) tako sačuvan sam vrh kantarosa s po jednom većom volutom sa svake strane (očito njegove ručice), uz koji se, s njegove desne strane, vidi veći dio dugovrate ptice koja iz njega pije zaokrećući svoje tijelo unazad. Iz kantarosa izlazi tropruta stabljika lozice koja se razgranavala na sve strane, u čijim je dvjema sačuvanim viticama koje formiraju nezatvorenu kružnicu smješten motiv rotirajućih krilaca. U prostoru između obline vitica naziru se dva oštećena motiva šiljastog završetka čiji će nam oblik postati jasan

kad bude uspoređen s dekoracijom na drugom ulomku pluteja. Naime, i drugi je primjerak (sl. 15d) imao identičnu dekoraciju kao i prethodni ulomak, ali se taj dio ukrasa tek nazire u njegovu donjem dijelu, dok mu ostatak površine prekrivaju dvije nezatvorene kružnice od iste troprute lozice, a one su ispunjene s po jednim voluminoznim i stiliziranim višelatičnim cvijetom koji je uokviren pravilnom kružnicom, oblikujući tako svojevrsnu rozetu. U romboidnom prostoru između obline vitica, tj. nezatvorenih kružnica, isklesan je po jedan motiv ukriž postavljenih i izduženih šiljastih listića, dok prostor između „kružnica” i bočne rubne letve popunjava po jedan stilizirani ljiljanov cvijet. Čini mi se vrlo važnim naglasiti da su to jedini primjerci reljefa *Radionice plutejā zadarske katedrale* koji pokazuju da su specifično izvedene rozete ispunjale unutrašnjost slijepih ogranaka troprute lozice, i to u kombinaciji sa, za nju tipičnim, motivom rotirajućih krilaca, kao i da su njihovi međuprostori bili ukrašavani šiljatim izduženim četverolistima i stiliziranim ljiljanovim cvjetovima.

U tom kontekstu Vežičevo opažanje da se srodni motivi s tih ulomaka nalaze „i na dijelovima dvaju pluteja iz Pridrage koja su pripisana produkciji klesarske radionice kronološki određene po hrvatskom vojvodi Trpimiru”,⁵¹ držim krucijalnim za daljnje zaključke, ali ne u smislu njihova preciznijeg datiranja i određivanja radioničke pripadnosti, već u smislu utjecaja koji je skulptura iz dalmatinskih gradova očito imala na oblikovanje nešto kasnijih predromaničkih reljefa nastalih na teritoriju hrvatske kneževine u njihovu zaleđu. Drugim riječima rečeno, čini se da su neke klesarije *Radionice plutejā zadarske katedrale* iz zadnje četvrtine 8. stoljeća, poput upravo obrađenih primjeraka sačuvanih u klausturu samostana Sv. Marije Male u Zadru, utjecale na izbor i oblikovanje likovnog repertoara *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* iz sredine 9. stoljeća, tim više što su se njezini klesari s ostvarenjima prvonavedene klesarske produkcije mogli upoznati ne samo u Zadru već i u Biogradu i Galovcu (srednjovjekovnim Tršcima), gdje je ta rana predromanička radionica također djelovala prije nego što su ti lokaliteti ušli u teritorij rano-srednjovjekovne hrvatske kneževine koja je uspostavljena u prvim desetljećima 9. stoljeća, tj. nakon sklapanja Aachenskog mira 812. godine.

O tom sam fenomenu pisao prije više od deset godina u svojoj doktorskoj disertaciji te sam već tada došao do sličnih zaključaka, premda u tom trenutku nisam poznavao dva ulomka pluteja iz zadarskog samostana Sv. Marije. Naime, navedena promišljanja inkorporirao sam u poglavlje o *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*, i to u potpoglavlju naslovljenom *Podrijetlo likovnih motiva*. U njemu nisam samo raspravljao o utjecaju rane predromaničke skulpture iz Zadra na Trpimirove klesare iz sredine 9. stoljeća, već i o utjecaju ranokršćanske umjetnosti na predromaničke reljefe iz kasnoga 8. i iz prve polovine 9. stoljeća u dalmatinskim gradovima općenito, a preko njih, posredno, i na likovni repertoar *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*.⁵²

Tim promišljanjima ni danas nemam što previše dodati, osim u pogledu datacijskih korekcija povezanih sa spominjanim klesarijama *Radionice plutejā zadarske katedrale*, o čemu je već bilo govora. Čini mi se da se s velikom sigurnošću može zaključiti da su majstori *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* bili inspirirani likovnim repertoarom ponajprije s reljefā *Radionice plutejā zadarske katedrale* iz zadnje četvrtine 8. stoljeća, ali i ostalih klesarskih produkcija koje su u međuvremenu bile aktivne na prostoru današnje sjeverne i srednje Dalmacije, poput već spomenute *Trogirske klesarske radionice* ili *Majstora koljanskog pluteja*, a koje su okvirno datirane u drugo, treće i četvrto desetljeće 9. stoljeća. Usporedba njihovih radova s obrađenim ulomcima pluteja iz zadarske benediktinske crkve Sv. Marije Male vodi k zaključku da preuzete ikonografske motive Trpimirovi klesari dodatno stiliziraju, šabloniziraju i realiziraju u plošnijoj izvedbi, što potvrđuje i jedan tip njihovih pluteja u kojemu je nekadašnja sinusoidna lozica sa slijepim ograncima pretvorena u ortogonalni sustav

16. Usporedba – ulomak arkade ciborija *Majstora koljanskog pluteja* (a) i lijeva stopa zabata oltarne ograde *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* iz Rižinica (b) (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Comparison between a fragment of the ciborium arcade made by the *Master of the Koljane Pluteus* (a) and the left foot of the gable in the altar railing by the *Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Trpimir* from Rižinica (b)

pravilno posloženih i učvorenih troprutih kružnica ispunjenih raznim animalnim i vegetabilnim motivima. Također, kimationi sa zabata oltarne ograde *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*, koje tvori niz stiliziranih ljiljanovih cvjetova, nisu ništa drugo nego plošnija inačica plastičnih kimationa koje je na zabatima, arhitravima i arkadama ciborija izrađivao *Majstor koljanskog pluteja* (sl. 16a). Upravo zbog njihove voluminoznosti, većina je kimationa na njegovim reljefima jako oštećena, ali nam se jedan primjerak srećom sačuvao na dijelu arkade ciborija iz Rižinica kraj Solina, dakle s istog lokaliteta s kojega potječe i čuveni zabat *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* s natpisom *PRO DVCE TREPIME[ro...]* (sl. 16b).

Međutim, fragmentarno sačuvane klesarije *Radionice plutejā zadarske katedrale* iz zadarske Sv. Marije Male nisu jedina skupina predromaničkih reljefa koja je pronađena unutar tog samostana, jer iz njegove kapitularne dvorane potječu i dva ulomka zrele predromaničke skulpture koja se mogu sa sigurnošću datirati u zadnju četvrtinu 9. stoljeća. Riječ je o jednom ulomku zabata oltarne ograde koji je prvi put objavljen 1968. godine (sl. 17),⁵³ te jednom gotovo cjelovito sačuvanom pluteju s geometrijskim ornamentom od ortogonalno poredanih neučvorenih kružnica dijagonalno presječenih troprutim trakama koje se uz bočne rubove glavnog polja pluteja pretvaraju u niz okomito poredanih perez-motiva (sl. 18).⁵⁴ Pišući o ulomku zabata prigodom njegove prve objave, Ivo Petricioli je istaknuo da ima ukras „s križem i pticama u plitkom reljefu koji pokazuju znatnu originalnost kad se usporede sa sličnim reljefima”.⁵⁵ I zaista, na objema kosinama zabata teče po jedan niz ne baš vješto klesanih širokih kuka koje se spajaju u njegovu vrhu, a taj je dio dodatno popunjen jednim profiliranim kružićem. Kuke mu završavaju krupnim volutama, a stoje na kratkim i širokim nožicama od kojih su sve osim jedne profilirane. U središnjem polju zabata, koje je od zone kuka odvojeno širokom neprofiliranom letvom, cjelovito je sačuvana dosta nezgrapna ptica sa zdepastim tijelom, podignutim krilom, povijenim nogama i velikom glavom s dugim kljunom i središnjim okom u obliku kružića. Ta ptica slijēva obočuje latinski križ u središtu kompozicije, dok je od njezina para s desne strane preostao samo vrh glave. Križ ima plosnato oblikovane krakove s nagla-

17.

Ulomak zabata oltarne ograde
pronaden u kapitularnoj dvorani
ženskoga benediktinskog
samostana Sv. Marije u Zadru
(foto: I. Josipović)

Fragment of the altar railing
gable discovered in the capitular
hall of the Benedictine nunnery
of St Mary in Zadar

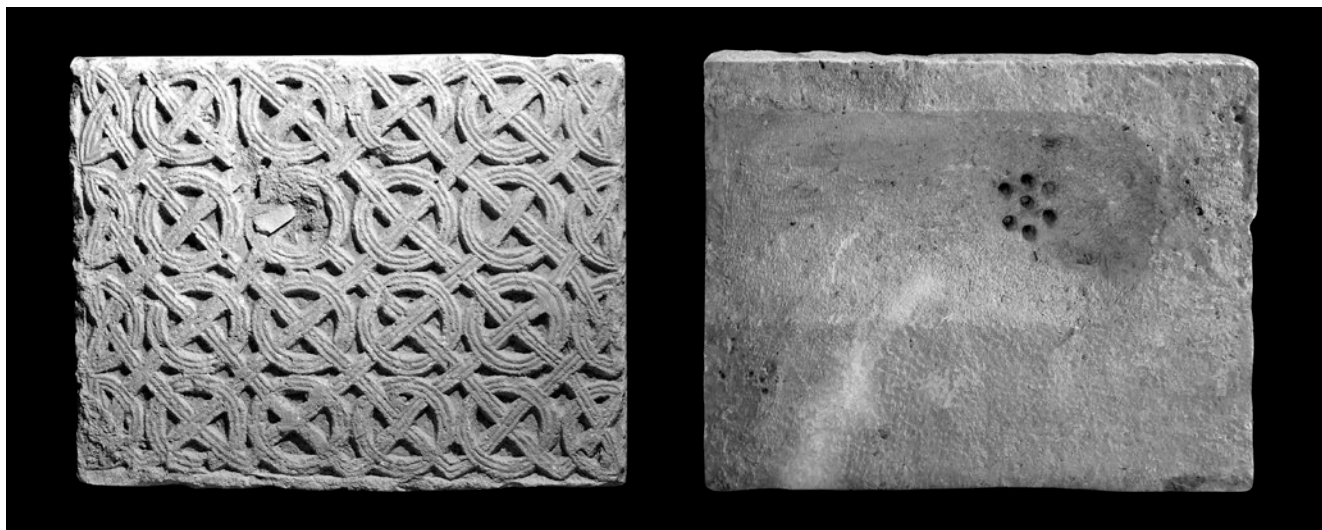
18.

Plutej oltarne ograde pronaden
u kapitularnoj dvorani ženskoga
benediktinskog samostana
Sv. Marije u Zadru, prednja i
stražnja strana (foto: I. Josipović;
prema ideji autora izradio:
M. Košta)

Pluteus of the altar railing
discovered in the capitular hall
of the Benedictine nunnery of St
Mary in Zadar, front and back side

šeno definiranim rubovima koji na uglovima krakova prelaze u po jednu voluticu. Od lučnog dijela zabata preostao je tek mali dio pod nogama sačuvane ptice, a na njemu se ne razaznaju tragovi slova eventualnoga posvetnog natpisa.

Obrađujući u novije vrijeme i plutej i ulomak zabata iz crkve Sv. Marije Male, Jakšić je u oblikovanju pluteja primijetio *neznatne razlike* u odnosu na reljefe *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* s područja hrvatske kneževine, a kada je pri njegovu vrednovanju razmotrio i srodan mu ulomak zabata pronaden u istoj crkvi zaključio je „da primjerci u Zadru nisu reljefi nastali u *Dvorskoj klesarskoj radionici*, mada im se stanovita srodnost ne može odreći”.⁵⁶ No, je li to uistinu tako? Naime, djelovanje majstora navedene klesarske produkcije u Zadru može se prepoznati na još jednoj lokaciji – u crkvi Sv. Krševana. Riječ je o dvama malim ulomcima koji su pronadeni u toj građevini (sl. 19), a najvjerojatnije su izvorno pripadali plu-

19.
Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, ulomci pluteja oltarne ograde iz crkve Sv. Krševana u Zadru, zadnja četvrtina 9. stoljeća (prema ideji autora izradio: M. Košta)

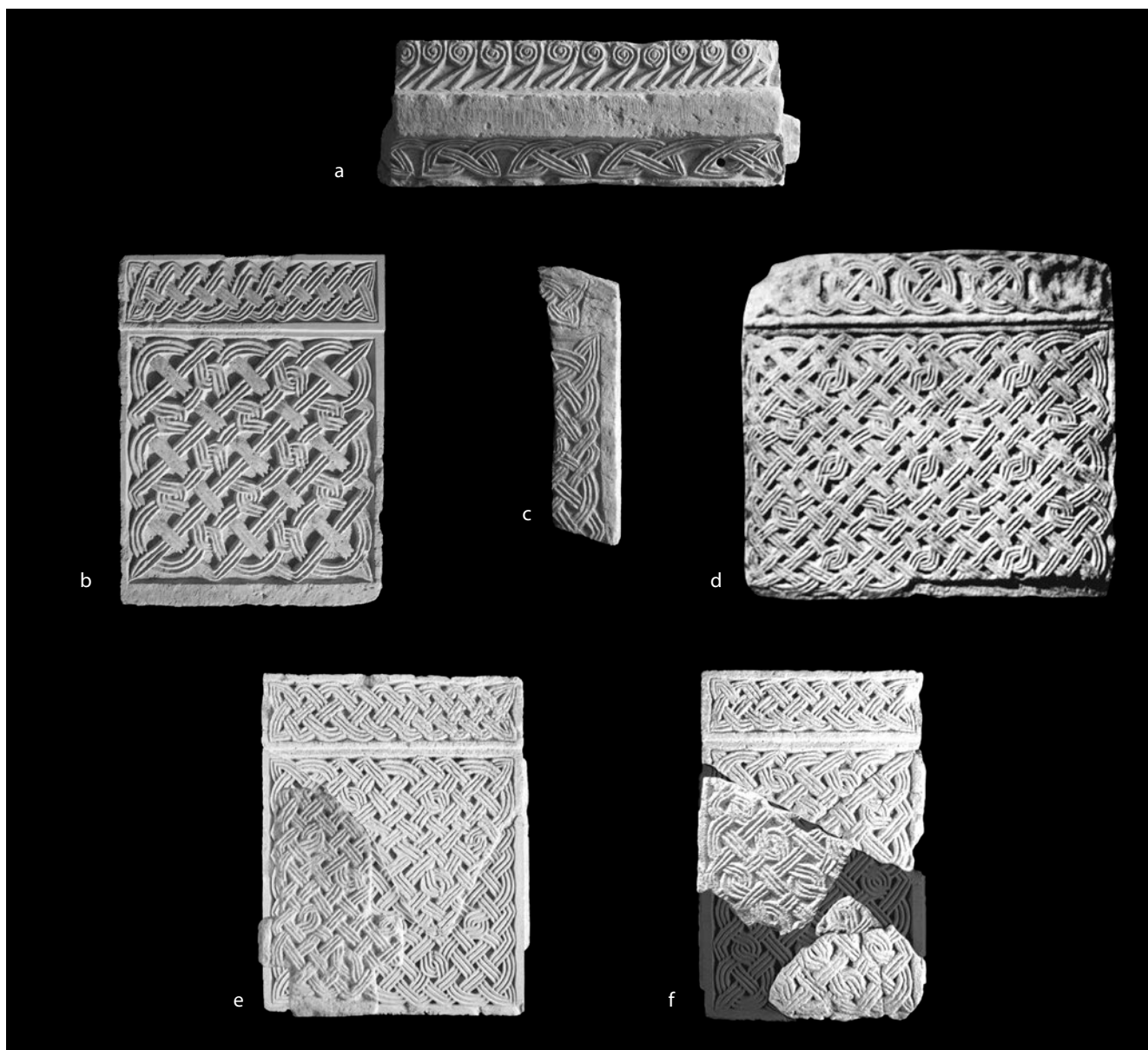
Court Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, fragments of the altar railing pluteus from St Chrysogonus in Zadar, last quarter of the 9th century

tejima oltarne ograde (dio vijenca pluteja i dio središnjeg polja). Oni su dosad u literaturi bili datirani u zadnju četvrtinu 9. stoljeća,⁵⁷ što već samo po sebi dosta govori, a ovom ih prigodom, zbog tipično izvedenih ukrasa izravno pripisujem *Dvorskoj klesarskoj radionici*. Međutim, sada se postavlja pitanje može li se navedena atribucija ikako uskladiti s Jakšićevim zapažanjima o reljefima iz Sv. Marije benediktinki, ponajprije s njegovim negiranjem mogućnosti da su oni produkti Branimirovih „dvorskih” klesara? Držim da navedena konstatacija za plutej iz Sv. Marije ne stoji, ali je Jakšićeva tvrdnja zaista osnovana kad se govori o ulomku zabata jer on znatno odstupa od morfoloških i ikonografskih obrazaca *Dvorske klesarske radionice*, što je navedenog autora najvjerojatnije potaknulo da im onda negira i autorstvo pluteja. Kad se tomu pridoda i dosad gotovo ustaljeno mišljenje da navedena klesarska produkcija u pravilu nije djelovala u dalmatinskim gradovima (osim u Splitu), već samo na području hrvatske kneževine, takav stav zaista se činio uvjerljivim.

Ipak, važno je istaknuti da je u opusu *Dvorske klesarske radionice* uočena jedna specifičnost, a ona se može nazvati fenomenom oponašanja radova boljih majstora klesara. Naime, na trima dalmatinskim lokalitetima, u Pridragi kod Zadra, na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kraj Knina i u Lepurima kod Benkovca, uočeno je da su se klesari *Dvorske klesarske radionice* okušali u oponašanju složenije geometrijske dekoracije koja je bila uobičajena u repertoaru *Benediktinske klesarske radionice*.⁵⁸ To se vidi na plutejima iz Pridrage i Lepura, zatim na jednom pluteju s Crkvine u Biskupiji te, posebno, na ulomku arhitrava iz Lepura (sl. 20). Rezultat tih pokušaja bio je dvojak: u slučaju dvaju pluteja iz Lepura (sl. 20b-c) te jednog s Crkvine (sl. 20d) pokušaji su bili relativno uspješni, dok je dekoracija dvaju pridraških primjeraka (sl. 20e-f) zbog gusto izvedenih prepleta dovela do toga da se izvorno zamišljeni motivi jedva razaznaju te da na gledatelja ostavljaju dojam krajnje kaotičnog preplitanja ravnih i zaobljenih troprutih traka koje su međusobno povezane neproporcionalno velikim i neuobičajeno izduženim čvorovima.⁵⁹ Gotovo podjednako neuspješni „dvorski” su klesari bili i pri oblikovanju lepurskog arhitrava (sl. 20a).

Kad se iznesena zapažanja o fenomenu oponašanja stave u kontekst činjenice da sad u Zadru imamo čak dvije crkve unutar kojih su pronađeni reljefi koji se mogu izravno dovesti u vezu s produkcijom *Dvorske klesarske radionice*, možda je moguće ponuditi rješenje i za problematiku zabata iz Sv. Marije Male. Njegova originalnost koju ističe Petricioli, može se objasniti kao najuspješnije oponašanje koje je realizirao neki od majstora *Dvorske klesarske radionice*, pri kojem je iskombinirao motivu tipičnu za čak dvije klesarske produkcije (sl. 21), ali i odbacio za Branimirove „dvorske” klesare tipičan pojas zakržljalog kimationa kao razdjelnice između zone kuka i središnjeg polja zabata. Tako se u nizu kuka na kosinama zabata vidi vjerno morfološko oponašanje kuka *Benediktinske klesarske radionice*, ali još uvijek sa,

20.

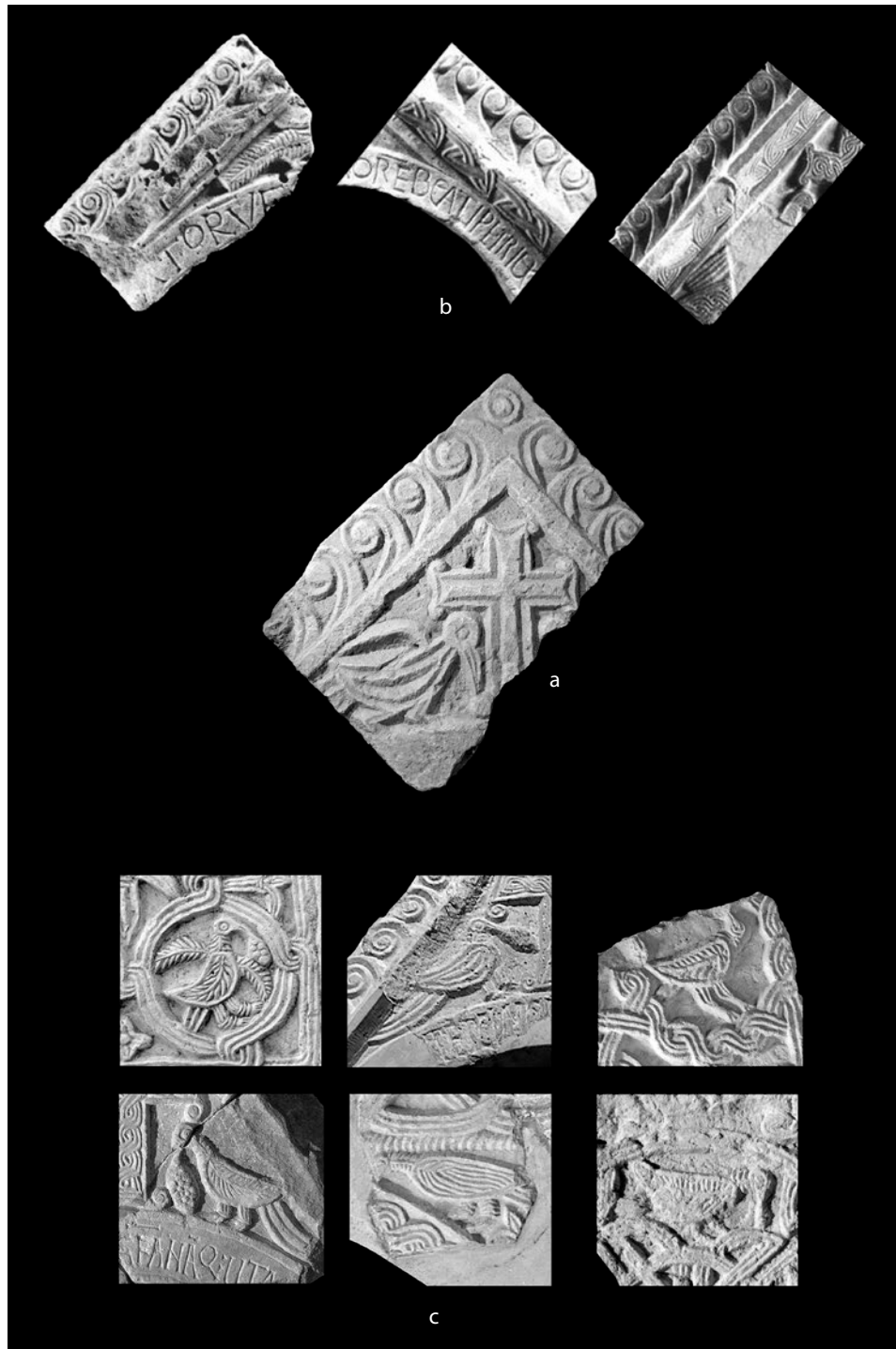
Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, ulomci pluteja oltarne ograde iz Lepura (b-c), Pridrage (e-f) i s Crkvine u Biskupiji (d) te arhitrav oltarne ograde iz Lepura (a), zadnja četvrtina 9. stoljeća (prema ideji autora izradio: M. Košta)

Court Stonemason's Workshop from the Reign of Duke Branimir, fragments of the altar railing pluteus from Lepuri (b-c), Pridraga (e-f), and Crkvina in Biskupija (d), and the architrave of the altar railing from Lepuri (a), last quarter of the 9th century

za „dvorske” klesare tipičnim, nesigurnijim duktusom klesanja, što nije bio slučaj s kukama i percima s lepurskog arhitrava gdje vjerno oponašanje oblikovanja nisu uspjeli, ili možda čak ni željeli, postići. S druge strane, ptica s istoga zadarskog zabata po svojem je oblikovanju naivnija i nevještija imitacija zdepastih, ali vrlo kvalitetno i inovativno izvedenih ptica s reljefā *Majstora koljanskog pluteja*. Naime, već je u literaturi istaknuto da su sve njegove ptice izvedene u profilu, a njihovo je listoliko oblikovano tijelo „neizostavno konturirano i onda popunjeno linearnim varijacijama u gustom rasporedu, i to ili paralelnim urezanim linijama, ili koncentričnim opetovanjem osnovnog obrisa, ili pak ornamentom na riblju kost. Međutim, pojedini dijelovi tijela nisu konturirani i uvijek su predstavljeni plastičnije oblikovanim ornamentom riblje kosti. To su oni dijelovi prekriveni perjem koji su u pokretu, a tim detaljem majstor izražava gipkost životinje koju predočava. Zato kod njegovih ptica perje na vratu i jest uvijek riješeno na isti način, tj. nije konturirano, a time se postiže dojam njegove gipkosti i pokrenutosti. Isti je slučaj i s krilima. Ako su

21.
Usporedba – zabat oltarne ograde
iz samostana Sv. Marije Male
u Zadru (a) i detalji s reljefā
Benediktinske klesarske radionice
(b) i *Majstora koljanskog pluteja*
(c) (prema ideji autora izradio:
M. Košta)

Comparison between the altar
railing gable from the nunnery
of St Mary Minor in Zadar (a)
and details from the reliefs made
by the *Benedictine Stonemason's
Workshop* (b) and the *Master of the
Koljane Pluteus* (c)

prislonjena uz tijelo riješana su linearno i konturirano, no ako se želi sugerirati da je krilo uzdignuto, tj. da ptica ima nakanu poletjeti, onda nikad nije uokvireno linijom, a uvijek je tretirano na isti način, tj. ornamentom riblje kosti”⁶⁰

Dakle, zabat iz Sv. Marije Male u Zadru važan je jer ni na jednom drugom reljefu klesari *Dvorske klesarske radionice* nisu u prikazivanju ptica posebno oblikovali njihovo krilo, a kamoli da bi ga polukružno izvili nad naglašeno listolikim ptičjim tijelom kao što je to ovdje slučaj. Čitava impostacija ptice, oblikovanje njezine izrazito

kružolike glave i dugoga tankog kljuna te posebno postav zgrčenih joj nogu i repa u odnosu na ostatak tijela, svjedoči o izravnom oponašanju pticâ *Majstora koljanskog pluteja*. Ipak, plitko urezivanje linija nesigurnog duktusa na površini ptičjeg tijela, kao i izvedba oka u formi nevješto urezanog kružića, odaje klesarsku maniru manje vještog klesara, kakvi su, uza sve pokušaje maštovitih oponašanja boljih kolega, neosporno bili klesari *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.

Ako se sva iznesena opažanja barem dijelom prihvate, može se izvesti zaključak da u dvjema zadarskim benediktinskim crkvama nalazimo ostatke predromaničkih reljefa koji se mogu svrstati u iste radioničke opuse – *Radionicu plutejâ zadarske katedrale* i *Dvorsku klesarsku radionicu iz vremena kneza Branimira*. Kad se tomu još pridoda činjenica da je u crkvi muškoga benediktinskog samostana Sv. Krševana potvrđeno i djelovanje *Majstora zadarskih ambona*, ali i *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, počinje se nazirati koja je to društvena grupa, tj. zajednica mogla imati pokretačku ulogu u nastanku i disperziji predromaničke skulpture u razdoblju od posljednje četvrtine 8. do kraja 9. stoljeća, kao i u aktivnome umjetničkom prožimanju gradskih središta na istočnoj obali Jadrana (poput Zadra), s važnim lokalitetima u ruralnom pejzažu i manjim urbanim centrima u njezinu zaleđu, i to bez obzira na tada postojeće političke granice između dviju različitih političkih tvorbi.

* * *

Brojni ulomci ranokršćanskih i predromaničkih reljefa koji su otkriveni u zadarskim benediktinskim crkvama Sv. Krševana i Sv. Marije Male (Rođenja Bogorodičina) ili uokolo njih, svjedoče o kontinuitetu tih mjesta štovanja kršćanskog kulta još iz kasnoantičkog vremena. Prvu dokumentiranu potvrdu o djelovanju muških benediktinaca u Zadru nalazimo u oporuci zadarskog priora Andrije iz 918. godine u kojoj je nekoliko zemalja i vinograda ostavio samostanu Sv. Krševana, a njegovo postojanje u tom vremenu potvrđuje i činjenica da je kao jedan od svjedoka oporuke naveden i opat Odolbert (*Odolberti abbatis*), za kojega se onda logično pretpostavlja da je bio poglavar upravo tog samostana.⁶¹ Sljedeći važan dokument koji prvi put eksplicitno spominje benediktince u Zadru jest onaj datiran 19. prosincem 986. godine.⁶² U njemu zadarski prior i prokonzul Dalmacije Majo, uz odobrenje gradskih uglednika i opće populacije, daje crkvi Sv. Krševana obnovljenoj benediktinskoj zajednici koju je predvodio opat Madije, a on je upravo te godine došao iz opatije u Monte Cassinu. Dokument također spominje da su crkvi unutar gradskih zidina, koja čuva tijelo sv. Krševana, izgradili zadarski prior Andrija i patricij Fuskul na mjestu nekadašnjeg samostana koji je ugašen zbog nebrige. Sada je ta crkva bila obnovljena, očito u predromaničkim oblicima, te spojena sa „starim klaustrom”, tj. samostanom koji se nalazio sjeverno od nje jer ih je dijelila gradska ulica, što nije bilo u skladu s benediktinskim pravilom. U toj intervenciji zatvorena je ulica između novoobnovljene crkve i starog klaustara, a cijeli samostanski kompleks preuređen je tako da ga monasi nisu trebali napuštati ni na kratko vrijeme.⁶³ Od tog trenutka opatija Sv. Krševana počela je rasti u svojim pravima i posjedima. Na primjer, do početka 12. stoljeća dobila je povlastice od mnogih darovatelja, što je vidljivo i iz povelja hrvatskih kraljeva Mihajla Krešimira II. i Petra Krešimira IV.⁶⁴ Treba spomenuti da su građani Zadra 1036. godine opatiji ustupili „vrt ispred crkve Sv. Tome”. U tom vrtu prepoznaje se područje južno od kompleksa tadašnjeg samostana, tj. prostor sjeverno od ranokršćanske crkve Sv. Tome i ulice na sjevernoj strani te građevine. To je područje na kojem je poslije izgrađena romanička bazilika Sv. Krševana koja je posvećena 1175. godine,⁶⁵ a koja je u svojem romaničkom obliku sačuvana do danas.⁶⁶

S druge strane, ženski benediktinski samostan Sv. Marije Male prema njegovoj fundacijskoj listini osnovan je 1066. godine,⁶⁷ premda postoji samostanska predaja

da je utemeljen već 906., kao i da mu je izvjesna Lampridija (Lampredija) bila opatica 920. godine.⁶⁸ Kako god bilo, u navedenoj listini stoji da je opatica Čika (Cicha, Cika) s dozvolom i pomoću zadarskih crkvenih i svjetovnih vlasti dobila „crkvicu sv. Marije Male”, a posebno je zanimljiv jedan njezin dio koji kaže: *At postquam eis utilis est uisa mea tractatio, ipsi communi cum conciuibus habito consilio ac Petrum, sanctissimum abbatem sancti Chrisogoni, cum omnibus monachis* (istaknuo autor) *huic innectentes meditationi donauerunt michi ecclesiolam sancte Marie minoris ante portam Bellate* (istaknuo autor), *ut ibi monaste ...*, ili u hrvatskom prijevodu: „Nakon što im je moja rasprava bila korisna, oni su mi, zajedničkim dogovorom sa sugrađanima, kao i s Petrom, presvetim opatom Sv. Krševana, i sa svim redovnicima koji su sudjelovali u tom promišljanju, dodijelili crkvicu Sv. Marije Male ispred *Porta Bellate*, da bi u samostanu...” (dokument je na tom mjestu prekinut). Dakle, uz suglasnost pripadnika gradske elite, tj. biskupa Stjepana i priora Drage, ali i opata te svih monaha samostana Sv. Krševana, Čika je zacijelo upravo od potonjih, tj. zadarskih benediktinaca, koji su zato i morali dati svoju suglasnost, dobila na upotrebu navedenu sakralnu građevinu,⁶⁹ koja je, kao ranokršćanska bazilika,⁷⁰ do tog trenutka najvjerojatnije bila u posjedu zadarskoga muškog benediktinskog samostana.

Mišljenje o ranijoj prisutnosti benediktinaca u Zadru podupire i kasnija legenda o prijenosu relikvija sv. Anastazije u Zadar na samom početku 9. stoljeća, gdje se tijekom te ceremonije i misnog slavlja koje je trebao održati biskup Donat, između ostalih nazočnih, spominju klerici, zatim, naglašavam, redovnici te svećenici.⁷¹ Ipak, u tom je pogledu mnogo važnija činjenica da iz stare, vjerojatno ranokršćanske crkve Sv. Krševana, koja je obnovljena 986. godine, potječu i ulomci dviju ranih zadarskih predromaničkih klesarskih produkcija – *Radionice plutejā zadarske katedrale* i *Majstora zadarskih ambona*, čijim je klesarijama tijekom kasnog 8. i na samom početku 9. stoljeća bila opremljena i unutrašnjost zadarske ranokršćanske katedrale Sv. Petra. Time se osnažuje u literaturi već odavno izneseno mišljenje da je kasnija romanička crkva Sv. Krševana bila svojevrsna umanjena i jeftinija inačica zadarske katedrale, nakon što je potonja obnovljena ili, bolje reći, na ranokršćanskoj matrici ponovno sagrađena u novim romaničkim oblicima tijekom druge polovine 12. stoljeća.⁷² Naime, povezanost tih dviju sakralnih građevina, ako ne i svojevrsno nadmetanje između biskupske stolnice i crkve muškoga benediktinskog samostana, može se pratiti još od vremena kad su one bile opremane istovrsnim reljefima ranoga predromaničkog stila, preko sličnosti njihovih ranoromaničkih ciborija kao djela tzv. *Zadarsko-solinske klesarske radionice* iz 2. četvrtine 11. stoljeća,⁷³ pa sve do srodnosti njihovih arhitektonskih i skulpturnih rješenja iz romaničkog perioda, vidljivih ponajprije na njihovim pročeljima.⁷⁴

Sve navedeno, a ponajprije rani predromanički reljefi koji su pronađeni u dvjema važnim benediktinskim crkvama u gradu – Sv. Krševanu i Sv. Mariji Maloj, govori u prilog zaključku da su benediktinci morali djelovati u Zadru najkasnije od zadnje četvrtine 8. stoljeća, bez obzira na to što je njihova prisutnost u tom gradu u pouzdanim povijesnim izvorima indirektno posvjedočena tek početkom 10. stoljeća. Utjecaj koji je *Radionica plutejā zadarske katedrale* iz zadnje četvrtine 8. stoljeća imala na likovni repertoar *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* može se objasniti i posredničkom ulogom benediktinaca, tim više što je djelovanje potonje klesarske produkcije evidentirano u Rižinicama kod Solina, Kapitolu kod Knina i Lepurima kod Benkovca, a izvjesno i u Ninu, dakle na lokalitetima gdje je, s više ili manje sigurnosti, zaista posvjedočeno postojanje benediktinskih samostana.

Kad se tomu pridoda i djelovanje tzv. *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, koja je osim u Zadru i Lepurima, bila angažirana i u Ninu i u Otresu kod Bribira, dok su radovi Branimirovih „dvorskih” klesara, osim na brojnim lokalitetima na teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske, prepoznati i u Zadru i Spli-

tu, važna uloga benediktinskog reda u nastanku i širenju predromaničke skulpture te razmjeni umjetničkih iskustava između dalmatinskih gradova i hrvatske kneževine u razdoblju od gotovo jednog stoljeća, postaje više nego jasna. Taj je proces mogao započeti još u vrijeme vladavine kneza Mislava (835. – oko 840.), čije je ime epigrafički posvjedočeno na jednom ulomku arhitrava oltarne ograde koji je isklesala *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* na lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim kod Zadra,⁷⁵ a svoju je kulminaciju doživio za Branimirove i Muncimirove vladavine hrvatskom kneževinom u zadnjoj četvrtini 9. stoljeća.

BILJEŠKE

- ¹ Ovaj rad nastao je na temelju mojega jednako naslovljenog izlaganja na Međunarodnome znanstvenom skupu povodom 11 stoljeća prisutnosti benediktinki Sv. Marije u Zadru pod naslovom *Vrijeme, prostor i duhovnost: Benediktinsko monaštvo i njegovo nasljeđe*, koji je bio održan na Sveučilištu u Zadru 17. rujna 2020. godine. Kako ga nisam uspio napisati na vrijeme da bude objavljen u zborniku radova proizašlih s tog skupa, a koji je objavljen kao poseban broj časopisa *Crkva u svijetu* (LVIII/1, suppl., Split, 2023.), na ovaj način vraćam „dug“ objavljujući ga u časopisu *Ars Adriatica*.
- ² IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, I, *Opći povijesno-kulturni osvrt*, Split, 1963., 81.
- ³ TRPIMIR VEDRIŠ, *Crkva i vjerski život*, u: *Nova zraka u europskom svjetlu – hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), *Povijest Hrvata*, I, (gl. ur. Romana Horvat), Zagreb, 2015., 225–226.
- ⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 1, (ur. Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović), Zagreb, 1967., 44–46, dok. 31. Vidi također: IVAN OSTOJIĆ (bilj. 2), 83; IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, II, *Benediktinci u Dalmaciji*, Split, 1964., 39–41; IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS, *The Abbey of St. Chrysogonus in Zadar – between Early Christian Sculpture and the Romanesque Architecture*, *Hortus Artium Medievalium*, 23/1, Zagreb – Motovun, 2017., 299.
- ⁵ Vidi pregledno u: TRPIMIR VEDRIŠ (bilj. 3), 224–225.
- ⁶ TRPIMIR VEDRIŠ (bilj. 3), 224.
- ⁷ DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, III, Venecija, 1765., 50; *Starohrvatski Solin*, (ur. Emilio Marin), Split, 1992., 115–118 (Ante Piteša – Aida Šarić, Rižinice); *Terenski dnevnik – arheološka istraživanja od 2020. do 2022. godine (katalog izložbe)*, (autor izložbe: Ante Alajbeg), Split, 2023. (bez paginacije).
- ⁸ IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 299; *Codex...* (bilj. 4), 3–8, dok. 3. Za rezultate recentnijih arheoloških istraživanja na tom lokalitetu vidi detaljnije u nizu izvještaja objavljenih u nekoliko brojeva *Hrvatskog arheološkog godišnjaka*, počevši s: MATE ZEKAN, Rupotina – Rižinice (zadužbina kneza Trpimira), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011., Zagreb, 2012., 637–642; a zaključno s: LJUBOMIR GUDDELJ, Rupotina – Rižinice (zadužbina kneza Trpimira), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 15/2018., Zagreb, 2019., 822–824. Vidi, također, posve recentno i pregledno u: NIKOLINA URODA, *Monastic Architecture from Early Middle Ages to the 12th Century in Central Dalmatia*, u: *St Peter of Osor (Island of Cres) and Benedictine Monasticism in the Adriatic Area*, (ur. Sébastien Bully, Morana Čaušević-Bully, Stéphane Gioanni), Rome, 2024., 44–46.
- ⁹ IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 533–534; TONČI BURIĆ, *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/18 (1988.), Split, 1990., 92–93; TONČI BURIĆ, *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina*, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15/1990. (*Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, Znanstveni skup, Knin, 13. – 15. X. 1987.*), Zagreb, 1992., 97–98; VEDRANA DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., 107.
- ¹⁰ IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća (doktorski rad, 1. dio)*, Zagreb, 2013., 108, bilj. 306.
- ¹¹ VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 109–110, T. XXXVI, 74, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- ¹² VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 107.
- ¹³ Navedenu je radionicu prvi prepoznao, početno definirao i imenovao Nikola Jakšić. NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 209–212; VEDRANA DELONGA, NIKOLA JAKŠIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigra-*

- fika karolinškog doba u Hrvatskoj, Split, 2001., 49–52; NIKOLA JAKŠIĆ, Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj, u: *Hrvatska u doba kneza Branimira (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine)*, (ur. Šime Batović), Zadar, 2002., 114–116. Više o djelovanju navedene klesarske produkcije, njezinu cjelokupnom prepoznatom opusu, dataciji i lokalitetima na kojima je bila angažirana, vidi recentnije, s pregledom starije relevantne literature, u: NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015., 347–376.
- 14 VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 207–208, T. LXVIII, 174, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- 15 IVAN JOSIPOVIĆ, *Lepuri kod Benkovca (Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 6)*, Split – Zadar, 2023., 43–44, 98–100, 104–108, kat. br. 90, 98, 102, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- 16 Navedeno opažanje prvi je put istaknuto u: NIKOLA JAKŠIĆ, Novi natpis s imenom kneza Branimira, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić – zbornik povodom osamdesetog rođendana / Festschrift on the occasion of his 80th birthday*, (ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević), Zagreb – Motovun – Split, 2012., 218–219.
- 17 IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 15), 40, 58–76, kat. br. 17–49, sa svom ranijom relevantnom literaturom. Također, više o djelovanju navedene klesarske produkcije, s pregledom starije relevantne literature, vidi u: NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 295–314.
- 18 VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 128, T. XLIII, 94, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- 19 CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana*, II, Zara, 1879., 254; IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 101; IVO PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16–17, Zadar, 1969., 329.
- 20 NIKOLA JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 140–143. Usporedi također: VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 204. Slično kao u slučaju muških benediktinaca, u Ninu je i ženski benediktinski samostan Sv. Marcele osnovan uz ranokršćansku crkvu Sv. Marije, i to sredinom 10. stoljeća, točnije 948. godine. CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 19), 256–257; IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 114; IVO PETRICIOLI (bilj. 19), 319; NIKOLA JAKŠIĆ, nav. dj., 140. O tome je li tijekom srednjeg vijeka potonje navedeni ženski benediktinski samostan uistinu bio posvećen sv. Marceli, ili isključivo sv. Mariji, recentno raspravlja Trpimir Vedriš, pa o tome vidi detaljnije u: TRPIMIR VEDRIŠ, Odakle su došli ninski zaštitnici? Historiografija i problemi tumačenja podrijetla kulta sv. Azela, sv. Ambroza i sv. Marcele u Ninu, u: *Ecclesia Nonensis – o prošlosti Ninske biskupije*, (ur. Zdenko Dundović), Zadar, 2024., 257–258.
- 21 IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 10), 435–440, kat. br. IX. 1–5.
- 22 Vidi pregledno u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 15), 24, 29.
- 23 Rekonstruiranu trabeaciju oltarne ograde nastalu u vrijeme vladavine kneza Branimira prvi je objavio glavni istraživač lokaliteta Mate Zekan koji je pozornost ponajprije obratio na Branimirovo spominjanje u njezinu posvetnom natpisu. MATE ZEKAN, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić*, XXV (Zbornik fra Karla Jurišića), Split, 1993., 408, 413–417.
- 24 VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 217, T. LXXI, 182. U hrvatskom prijevodu koji donosi navedena autorica on glasi: „U ime Gospodnje! U vrijeme gospodina Branimira, vojvode (kneza). Ja Zdedrag (?) učinih u čast Blaženoga Petra i Svete Marije, Svetoga Jurja, Svetoga Stjepana, Svetoga Martina, Svetoga Krševana, Svetoga Križa”.
- 25 IVAN JOSIPOVIĆ, Što je ostalo od *Kolijevke?* – prilog teorijskim raspravama i kontekstualizaciji ranosrednjovjekovne umjetnosti na istočnoj obali Jadrana, u: *Ljubo Karaman pedeset godina poslije – zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 23. – 24. rujna 2021. godine*, (ur. Radoslav Tomić, Ivan Basić, Darka Bilić), Split, 2024. (u tisku).
- 26 Osim već navedenih reljefa iz Nina, Lepura i Otresa, u ovom je kontekstu važno spomenuti i ulomak arhitrava oltarne ograde *Benediktinske klesarske radionice* koji je pronađen u zadarskoj crkvi Sv. Krševana, o kojem će biti govora u nastavku rada.
- 27 NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2000.), 209–212; VEDRANA DELONGA, NIKOLA JAKŠIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 13), 49–52; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2002.), 114–116; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 97–99, 352–353. Pišući o kultu sv. Krševana u Otresu, u kojem se pozvao i na navedenu Jakšićevu hipotezu, proturječna je promišljanja iznio Trpimir Vedriš, koji je u raspravu o izvjesnom „benediktinskom posredništvu” nepotrebno upleo i zadarskog biskupa. Naime, navedeni je autor zaključak o ključnoj benediktinskoj ulozi u širenju kulta sv. Krševana u Otresu donekle relativizirao povezujući ga s navodnim pretenzijama zadarskog biskupa za širenjem svoje jurisdikcije na područje širega zadarskog zaleđa (što jedno s drugim ničim nije uvjetovano niti povezano), pa je shodno tomu i zaključio da „nije nemoguće da je zadarski biskup u nekom trenutku imao pretenzija prema širem području Otresa”. TRPIMIR VEDRIŠ, Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku, u: *SPALATUMQUE DEDIT ORTUM – zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, (ur. Ivan Basić, Marko Rimac), Split, 2014., 211–212, bilj. 54. Unatoč prethodno iznesenom, Vedriš ipak zaključuje da podudarnost zadarskog kulta sv. Krševana s datacijom natpisa iz Otresa „dopušta naslutiti postojanje mreže društvenih odnosa kao okvira pretpostavljene kulturne razmjene i povezivanja hrvatskih elita, odnosno velikaških rodova, i dalmatinskih crkvenih institucija, poput samostana sv. Krševana”. TRPIMIR VEDRIŠ, nav. dj., 220; TRPIMIR VEDRIŠ, *Hagiografija i rani kult sv. Anastazije i sv. Križogona u Zadru*, Zagreb, 2019., 166–167.
- 28 O tome vidi recentno i detaljno u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 15), 39–43, 76–95, kat. br. 50–84.
- 29 IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 15), 38–39, 88–92, kat. br. 74–78.
- 30 IVAN BASIĆ, Nova epigrafska potvrda imena kneza Branimira u Lepurima kod Benkovca, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 55/2, Zagreb, 2023., 115–134.
- 31 Iako je Ivan Basić zbog oštećenosti epigrafičkog teksta s pravom oprezan te ostavlja mogućnost da je knez Branimir na navedenoj trabeaciji oltarne ograde mogao biti spomenut i kao donator opremanja crkve tom liturgijskom instalacijom (IVAN BASIĆ / bilj. 30/, 129–131), zbog cjelokupnog konteksta lepurske skulpture i njezinih epigrafičkih tekstova iz Branimirova vremena, ta mi se mogućnost ipak čini manje vjerojatnom. Time ni u kojem slučaju ne želim osporiti očito nedvojbenu ulogu koju je navedeni hrvatski knez imao u punom procvatu graditeljsko-umjetničke djelatnosti na teritoriju svoje države.

- ³² VEDRANA DELONGA (bilj. 9), 123, T. XLII, 91. Na ostalih pet ulomaka iste trabeacije oltarne ograde također su sačuvani dijelovi posvetnog natpisa, pa se tako na jednom spoju većeg ulomka zabata s manjim fragmentom arhitrava iščitava i ime najvjerojatnijeg titulara crkve u Muću Gornjem – Sv. Petra (*beati Petri*). Usporedi VEDRANA DELONGA, nav. dj., 121–122, 124, T. XLI, 88–90, 92–93.
- ³³ IVAN BASIĆ (bilj. 30), 126–129.
- ³⁴ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 10), 177–179, 191; NIKOLA JAKŠIĆ, U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira, *Starohrvatska prosvjeta*, III/40, Split, 2013., 141 i dalje; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 366 i dalje. Usporedi također: IVAN BASIĆ (bilj. 30), 130.
- ³⁵ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2000.), 212; VEDRANA DELONGA, NIKOLA JAKŠIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 13), 52; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2002.), 116–117; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 99.
- ³⁶ IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 300–303.
- ³⁷ Sačuvani dio posvetnog natpisa iz donjeg pojasa tog arhitrava glasi: ...*QVI LEGITIS ORATE P(ro) ME PECATORES SIMILITER ET P(ro) CONIVGE MEA MARINA* + (...vi koji ovo čitate molite se za mene grešnika, a slično i za moju suprugu Marinu +). *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 166–167 (Vedrana Delonga, kat. br. III. 54). Svakako treba naglasiti da je Ivo Petricioli prvi upozorio na to da taj zadarski arhitrav svojim „ornamentalnim motivima i načinom klesanja” pokazuje sličnost s gredama iz Nina i Muća Gornjega „na kojima se čita ime kneza Branimira”. IVO PETRICIOLI, Umjetnička baština samostana Sv. Krševana do 16. stoljeća, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 198.
- ³⁸ IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 303–304. Uz navedeni rad, za više podataka o prepoznatom opusu navedene klesarske produkcije i lokalitetima na kojima je utvrđeno njezino djelovanje, vidi u: IVAN JOSIPOVIĆ, Radionica plutejâ zadarske katedrale, *Ars Adriatica*, 4, Zadar, 2014., 43–62.
- ³⁹ Detaljnije o navedenoj klesarskoj produkciji vidi u: IVAN JOSIPOVIĆ, Il Maestro degli amboni zaratini, *Hortus Artium Medievalium*, 22, Zagreb – Motovun, 2016., 443–450; IVAN JOSIPOVIĆ, Biogradska predromanička skulptura, *Ars Adriatica*, 7, Zadar, 2017., 75–76.
- ⁴⁰ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 39, 2017.), 77.
- ⁴¹ Ulomci su kataloški obrađeni u: NIKOLA JAKŠIĆ, EMIL HILJE, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*, Zadar, 2008., 88–89, kat. br. 012.
- ⁴² IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 56–58. Usporedi također: EMIL HILJE, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu, u: *Toponimija otoka Pašmana*, (ur. Vladimir Skračić), Zadar, 2006., 67, bilj. 47; NIKOLA JAKŠIĆ, EMIL HILJE (bilj. 41), 89.
- ⁴³ Vidi IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 303–304, Fig. 11; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 39, 2017.), 75–76, sl. 8.
- ⁴⁴ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 38), 46–49.
- ⁴⁵ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 38), 57.
- ⁴⁶ PAVUŠA VEŽIĆ, *Ecclesiola sancte Marie Minoris* i ranoromanička bazilika Sv. Marije Male u Zadru, u: *ABBATISSA INGENUITATE PRECIPUA – zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066.-2016.)”*, (ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović), Zadar, 2020., 117–121, sl. 11–16.
- ⁴⁷ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 117–119, sl. 11–12.
- ⁴⁸ PAVUŠA VEŽIĆ, MILENKO LONČAR, *HOC TIGMEN – ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009., 85–86; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 119–120, sl. 13.
- ⁴⁹ Budući da su potonja tri ulomka u navedenom Vežićevu članku prvi put objavljena (PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 46/, 119–121, sl. 14–16), ali bez detaljne kataloške obrade, na ovom ću mjestu o njima donijeti nešto više informacija. Svi oni čuvaju se u natkrivenom dijelu samostanskog klaustura, na njegovoj sjeverozapadnoj strani, te su isklesani od bijelog vapnenca. Oba ulomka pluteja na isti su način naknadno preklesana u pravilni pačetrovornasti oblik, a kao spoliji su, vjerojatno zajedno s ulomkom stupića s kapitelom, zacijelo također otkriveni u kapitularnoj dvorani samostana tijekom konzervatorskih radova u kasnim šezdesetim godinama 20. stoljeća. Ulomak pluteja na kojem se nazire motiv kantarosa visok je 33, širok 45, a debeo 9-9,5 centimetara, dok je fragment pluteja s prikazom nezatvorenih kružnica ispunjenih s po jednom rozetom također visok 33 i širok 45 centimetara, ali je tek nešto deblji od prethodnog primjerka (9,5-10 cm). Stupić s kapitelom na vrhu, koji je mogao pripadati oltarnoj ogradi, ali i nositi oltarnu menzu, visine je 39,5 cm, širina kapitela iznosi mu 16,5 cm, dok mu je promjer stupa 13,8 centimetara. Ovom prigodom želim zahvaliti zadarskim benediktinkama na pomoći pri nalaženju, fotografiranju i mjerenju navedenih primjeraka.
- ⁵⁰ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 38), 50, 52, T. V, 5-6.
- ⁵¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 120.
- ⁵² IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 10), 132–136.
- ⁵³ IVO PETRICIOLI, Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru, u: *Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru*, (ur. Grga Novak, Vjekoslav Maštović), Zadar, 1968., 62–63, sl. 1. Reljef je još publiciran i u: NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 326–327, sl. 14; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 121–122, sl. 17. Inače, zabat je pronađen 7. veljače 1948. godine u kapitularnoj dvorani ženskoga benediktinskog samostana Sv. Marije, i to povrh Veke-negina groba, te je prenesen u Arheološki muzej u Zadru gdje se i danas nalazi, a zaveden je pod inventarskim brojem 478. Njegove dimenzije u izvornom položaju su sljedeće: visina 40 cm, širina 36,5 cm i debljina 13 cm; dok mu dimenzije ulomka kada ga mjerimo kao naknadno preklesani pačetrovornasti spolij iznose: visina 23,5 cm i širina 33,6 cm. Za pomoć pri njegovu pronalasku i mjerenju u muzejskom depou dužan sam zahvaliti dr. sc. Jakovu Vučiću, djelatniku zadarskog Arheološkog muzeja.
- ⁵⁴ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 326–327, sl. 14; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 121–122, sl. 17. Plutej je pronađen 1968. godine u kapitularnoj dvorani ženskoga benediktinskog samostana Sv. Marije u Zadru, a te je godine i dospio u Arheološki muzej u Zadru gdje je inventiran pod brojem 216. U sekundarnoj namjeni na stražnjoj strani pluteja napravljen je široki žlijeb sa sedam ukrug raspoređenih rupa za odvod vode koji su oštetili jednu kružnicu na njegovoj prednjoj, dekoriranoj strani. Rupice su naknadno zapunjene, vjerojatno pri njegovu dospjeću u zadarski Arheološki muzej. Visok je 69,5 cm, širok 88,8 cm i debeo 9-9,5 centimetara. Za pomoć pri njegovoj obradi također sam dužan zahvaliti kolegi Jakovu Vučiću.

- ⁵⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 53), 62.
- ⁵⁶ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 327.
- ⁵⁷ IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 304, Fig. 13.
- ⁵⁸ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 15), 42.
- ⁵⁹ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 10), 156.
- ⁶⁰ NIKOLA JAKŠIĆ, IVAN JOSIPOVIĆ, *Majstor koljanskog pluteja* u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/42, Split, 2015., 162; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 13, 2015.), 266.
- ⁶¹ *Codex...* (bilj. 4), 25–28, dok. 21; IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 39. Doduše, Carlo Federico Bianchi, pozivajući se na Ivana Lučića (Luciusa), tvrdi da se samostan Sv. Krševana spominje već 906. godine te da je do dolaska tijela sv. Krševana u Zadar, što se prema legendi smješta u 649. godinu, taj samostan bio posvećen Sv. Antunu Opatu, kao i da su u početku u njemu živjeli egipatski monasi. CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana*, I, Zara, 1877., 297–298. Usporedi IVAN OSTOJIĆ, nav. dj., 39.
- ⁶² *Codex...* (bilj. 4), 44–46, dok. 31.
- ⁶³ Vidi više u: IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 40–41; IVAN MUSTAĆ, *Cartula traditionis ecclesiae Beati Chrysogoni martiris iz 986. godine*, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 23 i *passim*; PAVUŠA VEŽIĆ, *Opatija Sv. Krševana u Zadru – razvoj prostorne cjeline*, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 167. Usporedi također IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 299.
- ⁶⁴ *Codex...* (bilj. 4), 44, 105–109, 112–114, dok. 30, 78–79, 82; PAVO ŽIVKOVIĆ, *Posjedi i prihodi Samostana Svetog Krševana u Zadru od osnivanja do konca XV. stoljeća*, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 111–113 i *passim*.
- ⁶⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 63), 167, 169.
- ⁶⁶ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS (bilj. 4), 299; ANA MIŠKOVIĆ, *O crkvi sv. Krševana u Zadru i kapeli njezina sveca zaštitnika, Crkva u svijetu*, LVIII/1, suppl., Split, 2023., 94.
- ⁶⁷ *Codex...* (bilj. 4), 101, dok. 73. Detaljnu recentniju analizu navedene listine vidi u: MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL, *Fundacijska listina Samostana Sv. Marije u Zadru*, u: *ABBATISSA INGENUITATE PRECIPUA – zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066.-2016.)”*, (ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović), Zadar, 2020., 75–84.
- ⁶⁸ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 61), 321; IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 73.
- ⁶⁹ Usporedi IVAN OSTOJIĆ (bilj. 4), 75.
- ⁷⁰ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 46), 113–123.
- ⁷¹ *Archipraesul vero Donatus quasi paratus ad celebrandum missam, una cum clericis, monachis* (istaknuo autor), *sanctimonialibus, ac ceteris viris religiosis (...)*. Vidi u: DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, Venecija, 1775., 35; *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, (ur. Franjo Rački), Zagreb, 1877., 308, dok. 6. Usporedi NIKOLINA URODA (bilj. 8), 43, bilj. 2.
- ⁷² Vidi najnovije u: PAVUŠA VEŽIĆ, *Sv. Stošija – katedrala sv. Anastazije u Zadru (Katedrala u Zadru I)*, Zadar, 2021., 116–128. Sasvim recentno, izneseno je i novo mišljenje o kronologiji izgradnje romaničke katedrale u Zadru, prema kojemu njezinu prvu fazu treba datirati u treću četvrtinu 13. stoljeća, a drugu u razdoblje između nove posvete katedrale 1285. i ugradnje novoga glavnog portala 1324. godine. PREDRAG MARKOVIĆ, *O vremenu gradnje katedrale Sv. Stošije u Zadru*, *Ars Adriatica*, 13, Zadar, 2023., 23–48. Ako bi se takav prijedlog kronologije izgradnje katedrale prihvatio, svi primijećeni utjecaji te važne građevine na crkvu Sv. Krševana, koja je posvećena 1175. godine, bili bi dovedeni u pitanje, pa to držim jednom od glavnih slabosti iznesene hipoteze.
- ⁷³ IVAN JOSIPOVIĆ, LUCIJA KRALJEVIĆ, *The Case of Zadar Proconsul Gregorius' Ciborium – Spolia as a Template for a New Monument*, u: *ASPICE HUNC OPUS MIRUM – zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića / Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, (ur. Ivan Josipović, Miljenko Jurković), Zadar – Zagreb – Motovun, 2020., 288–291.
- ⁷⁴ Vidi recentnije u: IVAN JOSIPOVIĆ, *La scultura della cattedrale di Zara e della chiesa di San Crisogono a Zara tra IX e XVI secolo*, u: *Coversano nel Medioevo. Storia, arte e cultura del territorio tra IX e XIV secolo*, (ur. Gaetano Curzi et alii), Roma, 2018., *passim*.
- ⁷⁵ IVAN JOSIPOVIĆ, *Prijedlog za čitanje imena kneza Mislava na natpisu s Begovače*, *Archaeologia Adriatica*, 6, Zadar, 2012., 129–148.

